

РОЗДІЛ 4

**ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ У ВИБОРАХ ДО
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1989 І 1990 РОКІВ**

Понад 100 років минуло від дня проголошення СРСР і понад 30 – від часу його закономірного розпаду. Неминучість такого краху довів провал політики перебудови, розгорнутої у другій половині 80-х років ХХ ст. Насправді, це була рятівна спроба вбудови в авторитарний політичний режим окремих елементів демократичного устрою. Зазначений експеримент був спрямований на збереження російського монополізму через поєднання демократії із партійним абсолютизмом і вмонтуванням у планову економіку ринкової інструментарію. Він довів до зубожіння громадян країни і в такий спосіб пришвидшив антиросійський визвольний рух українського народу, що не полишав державницькі прагнення упродовж усієї його національної генези.

На зламі 1980-х років радянський виробничий механізм вичерпав потенціал і завів країну у кризу, що стрімко наростала. У 1985 р. шляхом кулуарної боротьби із застійним крилом у партії Михайло Горбачов зумів перемогти і стати Генсеком ЦК КПРС, а відтак – новим керівником СРСР. Будучи допущеним до спроби андроповських реформ, він бачив ту безвихідь, у яку впевнено крокував Радянський Союз, несучи на собі токсичний тягар за давних проблем. Залишаючись імперським комуністом М. Горбачов розумів, що низький рівень добробуту, посилений національними, політичними та релігійними негараздами, має здатність сформувавши суспільний запит на справжню радянізацію країни.

Таке прагнення неодмінно позбавить КПРС правлячого статусу і приведе до розпаду багатонаціональної та різнорелігійної держави. Щобільше, теоретичні партійні принципи помітно відставали від життя. Вони перетворилися на догми, а тому – на гальмо розвитку держави, що демонструвала ознаки нестійкості політичного режиму. Відтак, постійно доводилося застосовувати силові засоби, які ще більше розхитували комуністичний лад.

Щоб розірвати це замкнуте коло, М. Горбачов дійшов до такого висновку: для запобігання революції «знизу» і збереження російського панування, треба негайно розпочати реформи «зверху». Як і кожен радянський партократ, він не усвідомлював безнадійності спроби гібридизації партійного авторитаризму з народовладним глом, що є несумісними в суті.

У 1986 р. він пішов далі – із трибуни XXVII З'їзду КПРС офіційно проголосив політику реформ, яка одержала назву «перебудова»¹. У політичному напрямі на її першому етапі йшлося про оновлення ідеологічної надбудови країни за допомогою введення політики гласності, що була нічим іншим, як контрольованим осучасненням комуністичної авторитарності. Насправді, відбувалася адаптація віджилих положень марксизму-ленінізму до тих вимог сьогодення, що, очевидно, їх заперечували.

Так сформувалася парадигма соціалізму з «людським обличчям» як повернення до ленінських норм державної розбудови. Йшлося про очищення від негативних нашарувань сталінського, хрущовського і брежневського періодів, на які списувалися усі злочини минулих десятиліть. Відбувалися болісні для партапарату кадрові ротації, що розмивали монолітність компартійних лав, позбавляючи КПРС «сакрального» статусу. Але найнебезпечнішою стала провальна спроба синтезу планової і ринкової економік. Вона й призвела до стрімкого падіння добробуту громадян країни.

Відтак, втілення політичної реформи у СРСР постало як об'єктивна необхідність. Зволікання могло мати непередбачувані наслідки. Зниження матеріального рівня мало потенціал розсекретити використання комуністичного вчення як прикриття російської узурпації поневолених народів. Позаяк КПРС не мала наміру добровільно відмовлятися від влади у створеній нею країні, було обрано половинчасте рішення – «косметичного ремонту» політичного осердя СРСР, прикрасивши його формальною домінантою виборних органів.

Задум М. Горбачова був таким: запобігаючи сепаратизму, треба було контрольовано відновити багатопартійність і делегувати партійні повноваження радянським інституціям. Потім за рахунок адміністративного ресурсу та силового апарату – утворити

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ: Політвидав України, 1986. 422 с.

комуністичну більшість у майбутніх радах й очолити їх, зберігаючи російську монополію на владу.

Концептуальні засади реформування політичного устрою СРСР стали надбанням громадськості на XIX Всесоюзній партійній конференції 1988 р. Для того, щоб камуфлювати комуністичний авторитаризм західноєвропейським парламентаризмом, М. Горбачов відважився делегувати державні повноваження радам, роль яких було зведено нанівець самою ж правлячою партією. Він надіявся на те, що до новообраних рад потрапить максимальна кількість партійної номенклатури та залежної від неї силової, господарської, наукової і культурної бюрократії, що й збереже за КПРС статус суспільного авангарду.

Першою серед п'яти резолюцій конференції була постанова «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», до якої додалися ухвали: «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні стосунки», «Про гласність» і «Про правову реформу». Відтепер вищим законодавчим органом країни ставала не ВР СРСР XI скликання 1984 р., а 3^тзд народних депутатів СРСР, який повинен був обрати новий парламент XII скликання.

Переваги такого ризикованого кроку були очевидними. У політичному аспекті М. Горбачов «радянлізував» державу, чим надавав їй демократичного забарвлення й позбавляв статусу «імперії зла». В економіці до влади повинні були прийти новатори ринкового гатунку, які мали вивести країну із кризового становища і підвищити матеріальний рівень населення. У сфері міжнаціональних стосунків Генсек передбачав що союзу, республіканські, області, міські, районні та сільські ради очолять його висуванці, які забезпечать міжетнічну рівновагу в регіонах. У релігійному плані він був готовий відмовитися від атеїстичної доктрини через посилення позицій РПЦ. У партійному напрямі зберігав правлячий статус за КПРС й позбувався «застійного» кадрового баласту. Це давало змогу реабілітувати партію від минулих злочинів і надати їй репутації нової політичної спілки.

Доконечна необхідність збереження за комуністами суспільних пріоритетів покладалася на тезу, що сама партія розпочала реформу, а значить вона здатна до самокритики як демонстратора оновлення і тому має потенціал далі керувати державою. Відтак, зазначені реформи не повинні були торкатися авангардної компартійної ролі як локомотиву розвитку радянського суспільства, нею ж вироштованого.

Однак М. Горбачов явно переоцінював міцність російського режиму на неросійських землях. Рішення XIX Партконференції уперше поставили під сумнів легітимність партійної влади і ввели країну у формат очікування майбутньої первинності виборного врядування. Усупереч задуму М. Горбачова ця подія спричинила не посилення, а ослаблення компартійного ладу в регіонах. Вона створила перспективу для патріотично налаштованих соціумів, вселяючи в них надію на парламентське припинення комуністичного, а тому російського панування².

За задумом М. Горбачова, державним кермом країни ставав новий орган законодавчої влади – З'їзд народних депутатів СРСР, що обирався на 5 років і скликався раз у рік. Його повинні були наповнити 2 250 комуністів вищого партійного рівня, «одягнуті» в шати народних депутатів на чолі з новообраним головою – Генсеком ЦК КПРС. Щоб так сталося, комуністи видумали нерівноправну виборчу систему, максимально скеровану на їхню перемогу. Для цього з однаковим виборчим правом обиралося тільки 750 депутатів від національних округів. Ще 750 депутатів отримували мандати від національно-територіальних і виробничих округів. Але за такими квотами: по 32 мандати від кожної республіки, по 11 – від кожної автономної республіки, по 5 – від автономної області та по 1 – від кожного автономного округу. Ще 750 депутатів обиралися: 100 осіб – від КПРС, ВЦРПС, колгоспів і кооперації, 75 осіб – від ВЛКСМ та офіційних радянських товариств і лише 75 осіб – від інших громадських організацій. Юридичну дорогу призначеним на 26 березня 1989 р. виборам проклали прийняті роком раніше Закон «Про вибори народних депутатів СРСР» і зміни до Конституції СРСР 1977 р.

Так, М. Горбачов «продав» громадянам багатонаціональної країни рятівний лише для російських комуністів задум про необхідність здійснення політичної реформи під керівництвом тієї партії, яку сам і очолював³. У прикінцевому виступі він недвозначно констатував: «Партія не збирається і ніколи не віддасть роль політичного авангарду – це аксіома»⁴. Михайло Горбачов дотримав слова

² XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет: в 2 т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 1. 352 с.

³ Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. Рига: Авотс, 1988. С. 7–13.

⁴ Правда. 1988. 30 июня. С. 1.

і 1 жовтня 1988 р. став головою президії ВР СРСР, об'єднавши у такий спосіб радянську та партійну владу⁵.

До списків виборців було внесено 192 575 165 громадян країни, з яких участь у голосуванні брали 172 840 130 осіб, або 90 % від загальної кількості. За першим туром обрано 1 958 депутатів, за другим – 292 депутати – представники 60 національностей СРСР. Не дивлячись на компартійні старання, депутатські мандати отримали 88 % комуністів, а 12 % – безпартійних⁶. На попередніх виборах 1984 р. присутність непартійних обмежувалася 0,3 %.

Найгіршим для М. Горбачова було те, що не здійснився його магістральний задум. Більшість залежних від нього секретарів обкомів, міськкомів, райкомів та парткомів була забалотована. Депутатами стали хоча і партійні, але представники виробничої, наукової, культурної, громадської ланок радянського суспільства, часто з опозиційним мисленням. Тому результати виборів варто кваліфікувати як першу поразку горбачовської політичної реформи, спрямованої на перезавантаження наявної компартійної влади, а не на справжню радянізацію країни. Просування до фіаско на цьому не закінчилося. Восени 1989 р. парламенти союзних республік прийняли рішення призначити республіканські й місцеві вибори на 4 березня 1990 р.

У семи західних областях УРСР – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській – усе розпочалося з того, що, потрапивши в нові умови, компартійний апарат готувався до виборів за старими лекалами. У передвиборних програмах багато говорилося про відродження лєнінської концепції соціалізму з «людським обличчям» та політичне лідерство КПРС як єдиного чинника задоволення матеріальних і духовних потреб радянського суспільства. Неодноразово наголошувалася виняткова роль М. Горбачова – початківця перебудови й очищення партії. Постійно виокремлювалося те, що лише комуністи володіють таким багажем керівного досвіду, який дасть змогу втілити всі починання їхнього союзного лідера⁷.

Концептуальні засади партійної підготовки до виборів 1989 р. найяскравіше звучали у виступі першого секретаря Львівського обкому Якова Погребняка на XXII Обласній конференції 9 грудня

⁵ Правда. 1988. 1 июля. С. 1.

⁶ Правда. 1989. 30 марта. С. 1.

⁷ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 3 (Львівський обком Компартії України). Оп. 62. Спр. 521. Арк. 116.

1988 р. У розлогій доповіді він говорив, що КПРС і надалі залишатиметься органом політичного керівництва, а перебудова її діяльності повинна відбуватися разом із переходом від авторитарних методів до переконувальних і дискусій. Наприкінці доповіді обласний керманіч наголосив, що для перемоги на виборах треба діяти через значну кількість комуністів у трудових колективах, домагаючись виконання основної мети політичної реформи – перший секретар обкому – це народний депутат СРСР і голова обласної ради⁸.

Аналогічна магістраль пронизувала виступ першого секретаря Тернопільського обкому Валентина Острожинського з трибуни XXII Обласної конференції 9 грудня 1988 р. «Головним втіленням новацій, – стверджував доповідач, – стали “Закон про зміни та доповнення до Конституції СРСР” та “Закон про вибори народних депутатів СРСР”, які розпочали здійснення реформи політичної системи і демократизації суспільства»⁹. У прикінцевому слові він заспокоїв номенклатуру й наголосив: більшість звільнених партійних працівників буде скеровано на роботу в радянські, державні та господарські інституції¹⁰.

Керівник комуністів Івано-Франківської обл. Іван Посторонко 9 грудня 1988 р. оприлюднив інформацію про скорочення 20 % штатів обкому та ліквідацію його галузевих відділів. Звільнені працівники замінили 80 % очільників радянських і профспілкових інституцій, 4-х керівників міських та районних виконавчих комітетів і 58 директорів підприємств області¹¹. «Партія і народ впевнено ідуть курсом правдивості, відкритості і демократизму – назустріч політичній реформі!» – резюмував обласний очільник¹².

Перший секретар обкому Волинської обл. Леонід Павленко 9 грудня 1988 р. наголошував, що суть партійного оновлення – це відмова обкому від галузевої структуризації, а основне завдання полягає в його звільненні від господарських функцій і зосередження уваги на ідеологічній роботі. Звільнених партійців планували скерувати на

⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 220. Арк. 18.

⁹ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 1 (Тернопільський обком Компартії України). Оп. 36. Спр. 2. Арк. 10.

¹⁰ Там само. Арк. 44–47.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 1 (Івано-Франківський обком Компартії України). Оп. 1. Спр. 5336. Арк. 8–14.

¹² Там само. Арк. 7.

радянські, державні та господарські посади. «За рахунок цієї категорії працівників, – констатував доповідач, – буде укріплено апарат рад народних депутатів усіх рівнів з урахуванням їх нової ролі в реформованій політичній системі СРСР»¹³. Наприкінці промови доповідач авторитетно заявляв: «Слід пам'ятати – розвиток демократичних починань це не стихійний, а строго керований партією процес»¹⁴.

Про перемоги партійного оновлення в Рівненській обл. 9 грудня 1988 р. рапортував перший секретар обкому Тарас Панасенко. Він гучно заявляв, що керуючись рішенням XIX Партконференції «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи» в області затверджено нову стратегію управління народним господарством. Вона давала реальну можливість розмежувати функції партійних, радянських і господарських закладів та подолати дубляж у їхній діяльності. З цією метою було створено новий орган, який наділив радянські інституції повнотою державних повноважень, – Головне планово-економічне управління облвиконкому, куди було скеровано багато звільнених партійних працівників¹⁵.

Перший секретар Чернівецького обкому Микола Нівалов запевняв 23 грудня 1988 р., що партія впевнено просувається курсом революційних змін, а скорочені штати партійних кадрів знайшли місце праці в радянських інституціях краю¹⁶. 9 грудня 1988 р. такі ж «перемоги» озвучував перший секретар Закарпатського обкому Генріх Бандровський. Із трибуни XXII Обласної партконференції він говорив: «Комуністична партія проводить докорінну перебудову політичної, соціальної та економічної сторін нашого життя»¹⁷. Тому 45 % звільнених партійних посадовців було скеровано на роботу в радянський та виробничий сектори Закарпаття¹⁸.

Наприкінці 1988 р. усі західноукраїнські обкоми отримали таємні настанови ЦК КПРС й КПУ щодо участі комуністів у виборах. Вони зводилися до таких вказівок: 1) докласти максимум зусиль для

¹³ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 1 (Волинський обком Компартії України). Оп. 17. Спр. 963. Арк. 3–5.

¹⁴ Там само. Арк. 30.

¹⁵ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 400 (Ровенський обком Компартії України). Оп. 136. Спр. 3. Арк. 41.

¹⁶ Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.). Ф. 1 (Чернівецький обком Компартії України). Оп. 60. Спр. 221. Арк. 6–9.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1 (Закарпатський обком Компартії України). Оп. 30. Спр. 22. Арк. 28–31.

того, щоб народними депутатами стали вищі посадовці партійного апарату; 2) очолити й взяти під контроль як передвиборний процес, так і проведення виборів та підрахунок голосів; 3) покладатися на авторитет парткомів та адміністративний ресурс; 4) відзначити авангардну роль партії і демократичні здобутки перебудови; 5) дистанціюватися від злочинів минулого; 6) виокремлювати монопольну здатність партії щодо задоволення соціально-економічних запитів; 7) демонструвати безперспективність позапартійних кандидатів; 8) виокремлювати нездійсненність програм альтернативних висуванців; 9) опиратись на радянські закони й давати відсіч екстремістам¹⁹.

Сценарій проведення виборів у Львівській обл. 8 грудня 1988 р. затвердив голова облвиконкому Михайло Кирей, який був членом бюро обкому. Розгортання виборів курували перший секретар обкому Яків Погребняк та секретар з ідеології Володимир Яремчук. Було утворено 9 виборчих округів і 2 088 дільниць. Кількість членів виборчих комісій налічувала 25 852 особи, з яких 53 % були комуністами. Серед 29 виборчих конференцій законними визнано 23, на яких 21 особа отримала право кандидатури. Виборчими округами допущено до голосування 15 кандидатів: 8 службовців і 7 робітників та колгоспників, 12 з яких були членами КПРС. В обговоренні участь прийняло близько 30 тис. осіб, у голосуванні – до 2 млн виборців²⁰.

Вперше за багато десятиліть комуністичного панування в Західній Україні основні компартійні кандидатури були забалотовані. Перший секретар обкому Яків Погребняк зазнав поразки. А разом із ним підтримувані партапаратом ректор Львівського державного медичного інституту Михайло Павловський, директор Львівського автобусного заводу Олександр Маслак і генеральний директор ВО «Кінескоп» Микола Ващенко.

Так сталося тому, що в передвиборний процес втрутилися не-підконтрольні КПРС національні громадські організації. Їхня кількість у Львівській обл. становила 2 102 спілки: 698 – політичних, 540 – просвітницьких, 273 – краєзнавчі, 5 – екологічних²¹. Чільними були: НРУ, УГС, ТУМ, Комітет виборчого права, Товариство Лева,

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 564. Арк. 99–104.

²⁰ Там само. Арк. 1–21.

²¹ Там само. Спр. 576. Арк. 64.

Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, КЗ УГКЦ, Українська ініціативна група захисту прав в'язнів совісті, товариства «Довіра», «Милосердя», Марійське товариство, «Меморіал», Об'єднання соціалістичних демократів, Друзі українського мистецтва і літератури, «Зелений світ», Етнографічне товариство ім. Івана Франка, Асоціація молодих істориків, РТК і страйкові комітети²².

Щойно розпочалися передвиборні перегони, як працівники Львівського державного університету, Політехнічного інституту, Інституту прикладного і декоративного мистецтва, Інституту суспільних наук, Інституту теоретичної фізики, Інституту ботаніки, ВО ім. Леніна, 50-річчя Жовтня, «Електрон», «Мікроприлад», «Електроприлад», «Світоч», «Кінескоп», «Прогрес», «Світанок», ЛАЗ, РЕМА, Автокранового заводу, закладів освіти, медицини та культури всупереч комуністичним претендентам висовували кандидатури, що не значилися в партійних списках²³. До цього процесу приєдналися Яворівське ВО «Сірка», Дрогобицький нафтопереробний завод, Бродівський механічний завод, Самбірська швейна фабрика, Радехівський цукровий завод, Пустомитівська птахофабрика та багато інших трудових колективів області. У важких передвиборних баталіях із парткомками представникам ТУМ, НРУ, УГС і РТК вдавалося відхиляти обкомівську креатуру й реєструвати патріотично налаштовані кандидатури.

Минулорічний «мітинговий марафон» продовжився 22 січня 1989 р. Біля собору Святого Юра пройшла Літургія та багатотисячний мітинг із нагоди Акта Злуки. 19 лютого на просп. Леніна, у частині, відомій як «Клумба», або «Гайд парк», тривала велелюдна демонстрація, де представники НРУ, УГС, ТУМ вимагали зміни нерівноправного закону про вибори. 8, 15, 26 лютого, 5 і 12 березня біля пам'ятника Іванові Федорову не припинялися багатолюдні акції, що закликали виборців підтримувати опозиційних кандидатів²⁴.

Тому Львівщина не обрала жодного представника партійної номенклатури. Народними депутатами СРСР стали член Львівської організації Спілки письменників УРСР Ростислав Братунь, завідувач кафедрою теоретичної фізики Львівського державного університету проф. Іван Вакарчук, головний редактор журналу «Жовтень»

²² Там само. Арк. 63.

²³ Там само. Спр. 521. Арк. 1–4.

²⁴ Там само. Спр. 539. Арк. 49.

Роман Федорів, секретар із правового захисту молоді Львівського міськкому ЛКСМУ Юрій Сорочик, міністр лісового господарства УРСР Валерій Самоплавський, голова колгоспу «Перше травня» Дрогобицького р-ну Михайло Берко, голова колгоспу ім. Леніна Нестерівського р-ну Дмитро Мороз, механізатор колгоспу «17 вересня» Стрийського р-ну Степан Попадюк, операторка машинного доїння колгоспу ім. В. Чапаєва Золочівського р-ну Галина Пиндик, голова виконкому Гізничівської сільської ради Жидачівського р-ну Ярослав Лесюк. Близькими до партапарату були директор ВО «Конвеєр» Валентин Вологжин і голова Львівської обласної організації ветеранів війни та праці Дмитро Бачинський.

Демонстрації 26 квітня на просп. Леніна, пл. Ринок і біля пам'ятника Іванові Федорову урочисто вітали обрання демократичних кандидатів. Від 20 квітня до 7 травня під егідою НРУ, ТУМ, УГС, Товариства Лева відбулося 12 антикомуністичних демонстрацій, які охопили всю центральну частину Львова. На зміну їм прийшли багатотисячні мітинги. Вони розгорнулися 17, 19, 25 травня біля стадіону «Дружба» і повторилися 28 травня, 3 і 17 червня. Згодом, 13 червня, 2, 9 липня, мітинги відбулися на просп. Леніна.

Так, 25 червня у с. Рудно Пустомитівського р-ну, 23 липня, 11, 15 серпня біля Львівської обласної прокуратури, 23 і 27 серпня біля стадіону «Дружба» пройшли антикомуністичні маніфестації, на яких В'ячеслав Чорновіл, Богдан та Михайло Горині, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Ярослав Кензьор закликали громадськість не коритися обкомівським наказам і готуватися до місцевих та республіканських виборів. 23 липня демонстранти блокували приміщення обласної прокуратури й розвісили національні прапори. Кримінальної відповідальності зазнали робітник Львівського ботанічного саду Л. Мишко та слюсар видавництва «Вільна Україна» П. Суржиця²⁵.

У Бродах 8 серпня працівники міліції виявили листівки із закликом до боротьби за відновлення державності України. За це обласна прокуратура притягла до відповідальності неповнолітніх А. Кубіта, О. Топилко, Ю. Красницького, Д. Бабая, Р. Кавнія, І. Грішина²⁶. Справу проти учня львівської СШ № 18 І. Тарнавського було порушено за розгортання жовто-блакитного стягу 29 вересня на стадіоні

²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 564. Арк. 49.

²⁶ Там само. Арк. 50.

«Дружба»²⁷. Утримання під вартою мешканця Стрия Р. Яворіва було спричинене тим, що 10 жовтня 1989 р. він кинув камінь у вікно актового залу міськкому партії²⁸. 26 жовтня УВС області інформувало обком щодо притягнення до відповідальності організаторів демонстрацій у Стрию В. Романюка та Ф. Кравця²⁹.

Винятковий резонанс мала каральна акція львівської міліції 1 жовтня 1989 р. Під час відзначення Дня міста демонстранти зірвали 70 державних прапорів СРСР і УРСР. О 21:00 поряд із приміщенням УВС на вул. Миру відбулися бійки громадян із працівниками правоохоронних органів. Згодом сутички поширилися на прилеглі вул. Коперника і Жовтневу. Тілесні ушкодження отримали 44 демонстранти і 34 співробітники силових структур³⁰. За порушення правил проведення мітингів органи прокуратури притягнули до відповідальності 52 особи, серед них були: В'ячеслав Чорновіл, Богдан та Михайло Горині, Ігор та Ірина Калинці, Степан Хмара, Ігор Деркач, Олег Петрик, Іван Макар, Іван Гель, Іван Кандиба, Григорій Приходько, Михайло-Матей Гаврилів, Петро Зеленох³¹.

Всього у Львівській обл. у 1989 р. відбулося 237 антикомуністичних акцій: 100 мітингів, 27 зібрань, 25 демонстрацій, 121 молебень, 12 мистецьких заходів, у яких взяло участь 557 тис. осіб. Було задіяно 156 атрибутів національної символіки. Правоохоронні органи затримали 340 мітингувальників, порушили 17 карних справ, притягнули до відповідальності 19 осіб. Оштрафовано 142 страйкарі на суму 10 595 крб, покарано виправними роботами 4 особи, накладено адміністративний арешт на 26 осіб, попереджено 162 особи.

У Львові було проведено 52 мітинги, 10 зібрань, 9 демонстрацій, 31 молебень, 4 масові міроприємства. Протестувало 254 тис. осіб, що задіяли 38 жовто-блакитних стягів. Органи МВС і КДБ схопили 141 демонстранта і порушили 11 кримінальних справ, притягнули до відповідальності 12 осіб, оштрафували 38 осіб на суму 4 270 крб, піддали адміністративній відповідальності 21 особу, а з 70 особами провели профілактичні розмови³². Для приборкання демонстрантів

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 49.

²⁹ Там само. Спр. 521. Арк. 60.

³⁰ Там само. Спр. 539. Арк. 52.

³¹ Там само.

³² Там само. Спр. 521. Арк. 55–56.

силові структури задіяли 37 857 працівників³³. Дійшло до того, що перший секретар міськкому Віктор Волков констатував необхідність введення у Львові військового стану³⁴.

Напередодні виборів перший секретар Тернопільського обкому Валентин Острожинський повідомляв, що в області відбулося 18 зборів трудових колективів щодо висунення кандидатів, у яких взяло участь 63 790 учасників. Вони обговорили 23 і висунули 16 кандидатур³⁵. Проїшло понад 400 передвиборних зустрічей на виробництві та 101 – за місцем проживання. Діяло 420 інформаційних центрів і 400 клубів виборців³⁶. Працювали 23 пропагандивні групи, які проводили «вечори діалогу» з жителями всіх районних центрів³⁷. На сторінках партійної преси було опубліковано 47 репортажів, що закликали голосувати за висунувців від КПРС³⁸. Видання Тернопільського бавовняного комбінату газета «Текстильник» опублікувала сім схвальних статей про директорку підприємства й члена бюро обкому Світлану Гузар'є, кандидатуру якої було забалотовано³⁹.

Деталі передвиборної боротьби пригадував в інтерв'ю заступник директора Тернопільської СШ № 8 Богдан Фенюк. Він зазначав, що вибори 1989 р. демократичними не були, позаяк розгорталися за сценарієм, розробленим у центральних комітетах КПРС і КПУ та під патронатом їхніх місцевих структур. Але протистояння національного висунувця професора Тернопільського педагогічного інституту Романа Гром'яка та компартійної кандидатки, директорки ВО «Текстильник» Світлани Гузар'є вивело передвиборний процес з-під контролю комуністів. Довкола першого об'єдналася патріотично налаштована громадськість і «дала бій» російській комуністичній системі, засади якої ще вчора здавалися непорушними. Це була проба сил, що показала ілюзорність горбачовського політичного проекту з назвою «перебудова». Українці використали його і продемонстрували прагнення до незалежності від росіянів⁴⁰.

³³ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 558. Арк. 37–39.

³⁴ Ключаров Г. Горькі дні во Львові. *Труд*. 1989. 26 октябрю. С. 3.

³⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 10.

³⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 3–5.

³⁷ Там само. Спр. 19. Арк. 10–14.

³⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 8.

³⁹ *Текстильник*. 10 лютого. 1989. С. 1.

⁴⁰ Інтерв'ю з Б. Фенюка, записане 21 липня 2009 р. *Архів автора*.

Найбільш активними були: УГС, НРУ, ТУМ, спілки «Ноосфера», «Тернове поле», «Громада Подільського краю – Тернопільщина», «Вертеп» та ін. Їхніми намаганнями трудові колективи ВО «Ватра», «Оріон», Комбайнового заводу, Бавовняного комбінату, Бережанського заводу «Мікрон» висували опозиційних кандидатів. У Тернополі, Зборівському, Лановецькому р-нах громадськість ігнорувала компартійних висуванців і не приходила на зустрічі з ними. Агітатори опозиційних кандидатів у Борщівському і Чортківському р-нах закликали не голосувати за першого секретаря обкому й роздавали листівки антикомуністичного змісту.

Так розпочалася «листівочна війна». У Тернополі, Зборові, Рогатині, Кременці, Козовій, Збаражі розповсюджували відозви національного змісту, прилюдно знищували компартійні агітаційні матеріали й комуністичну пресу. У молодіжному середовищі доходило до сутичок під час зустрічей із кандидатами від КППС. Широко розповсюджувався самвидав НРУ, УГС, КЗ УГКЦ, ТУМ із закликами бойкотувати вибори, контрольовані КППС. Члени виборчих комісій Збаразького і Тербовлянського р-нів підказували псувати бюлетені й добиватися повторних виборів. У такий спосіб було навмисно пошкоджено 14 тис. бюлетенів: у Тернополі – 5 817, у Чортківському р-ні – 1 022 бюлетені, у Бучацькому – 1 034, у Борщівському – 716⁴¹. У Кременецькому р-ні і Тернопільському педінституті дійшло до масових агітацій проти комуністів у день виборів. Фото Романа Гром'яка в обкомівській газеті «Вільне життя» було навмисно спотворено, що спричинило гостре незадоволення громадськості⁴². У відповідь на це багатотиражка Педінституту «Студентський вісник» опублікувала матеріали щодо С. Гузар'є, які компартійна преса назвала національно образливими⁴³.

За тиждень до виборів місцеві філії УХС, НРУ та ТУМ організували в Тернополі й області 8 несанкціонованих мітингів, у яких прийняло участь понад 28 тис. учасників. У виступах Георгія Петрука-Попика, Левка Горохівського, Марії Куземко, Михайла Левицького, Володимира Колінця, Юрія Тими, Миколи Савгіри, Богдана Лехняка, Євстахія Жизномірського лунали заклики не голосувати за партійних висуванців і викривати їхні передвиборні програми⁴⁴.

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 12.

⁴² Там само. Спр. 1. Арк. 8–11.

⁴³ Там само. Спр. 19. Арк. 12.

⁴⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 100–101.

Під час виборів обком практикував проведення «гарячих ліній», у яких взяло участь понад 10 тис. мешканців області, що задали 1 025 запитань (57 % – економічних, 43 % – політичних). Серед них найчастішими стали: Чому рівень добробуту пересічних жителів знижується, а партійної номенклатури підвищується? Чому не зменшується задекларована партійна опіка над виробничою сферою? Як пояснити надмірне зацікавлення КППС організацією виборів? Як розмежувати діяльність партійних і радянських органів?⁴⁵.

Внаслідок чисельних антикомуністичних акцій народними депутатами ВР СРСР стали завідувач кафедри Тернопільського педагогічного інституту проф. Роман Гром'як, голова колгоспу «Радянська Україна» Підволочиського р-ну Ігор Данилюк, головний лікар Кременецької районної лікарні Ярослав Гіль, голова агрофірми «Прапор Леніна» Борщівського р-ну Адам Щепановський. Партійний апарат представляв лише перший секретар обкому Валентин Острожинський і близький до нього керівник Обласної ради ветеранів війни та праці Володимир Мильников. Оскільки всі депутати були членами КППС, обком поспішив оголосити цілковиту перемогу, що стала і доказом переваги комуністичного ладу⁴⁶.

Але вже 4 червня на мітингу в Тернополі фундатори «Меморіалу» Марія Куземко й Ігор Пушкар закликали готуватися до наступних місцевих і республіканських виборів та виходити з партії⁴⁷. 30 липня УГС, ТУМ і НРУ провели маніфестацію, де закликали не коритися радянським законам, які комуністи створили для себе. 23 серпня в Тернополі відбувся багатотисячний мітинг, на якому керівники НРУ Георгій Петрук-Попик, Андрій Зюбровський, О. Шандрівський озвучували відозви щодо політичної боротьби за владу⁴⁸. Відлуння цієї найбільшої антикомуністичної акції викликало мітинги в Бережанах, Бучачі, Вишнівці, Ланівцях, Кременці, Козовій, Микулинцях, Підволочиську, Чорткові.

На «Співочому полі» 2 вересня в Тернополі НРУ, УГС і «Меморіал» провели 50-тисячну демонстрацію, де у виступах Марії Куземко, Георгія Петрука-Попика, Богдана Ткачика, Левка Горохівського, Михайла Левицького було піддано критиці конституційні норми у СРСР і лунали вимоги бойкоту недемократичного Закону

⁴⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 108–109.

⁴⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 3–7.

⁴⁷ Там само. Арк. 110.

⁴⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 12–13.

«Про вибори до Верховної Ради УРСР»⁴⁹. 3 вересня на г. Лисоня та біля с. Жукове Бережанського р-ну відбувся мітинг, який провели представники демократичних сил Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл. Тут було озвучено наміри йти єдиним галицьким «фронтом» на вибори 1990 р.⁵⁰

На початку 1989 р. газета Івано-Франківського обкому «Прикарпатська правда» превентивно оприлюднила інтерв'ю з обласним прокурором Миколою Андріуцою, який застерігав жителів регіону від участі в несанкціонованих мітингах, нагадавши, що силові структури мають усі можливості контролювати передвиборну ситуацію⁵¹. За словами другого секретаря обкому Євгена Новицького, комуністи області провели 71 передвиборну зустріч і всюди відчували народну підтримку. До партійних органів надійшло 127 схвальних листів, у яких лунало прохання до КПРС залишатися авангардом перебудови. На шпальтах партійної преси з'явилося 78 публікацій, що доводили виняткову партійну спроможність керівництва державою. Серед висунутих кандидатур 70 % становили комуністи, з яких 50 % були компартійними очільниками⁵².

Однак під тиском національних спілок в Івано-Франківську, Калуші, Коломиї, Богородчанському, Надвірнянському, Рогатинському, Рожнятівському, Снятинському, Тисменинському р-нах парткоми втратили контроль над виборами. Чисельні антикомуністичні виступи ініціював НРУ, який очолювали Іван Безанюк, Лілія Лишега, Юрій Ведмідь; ТУМ, яким керували Степан Пушик, Антон Путько, Степан Шулепа, а також «Меморіал» і товариство «Рух», що очолювали Маркіян Чучук, Володимир Ковальчук, Роман Гладиш, Юрій Мартинюк, Ігор Попович.

Опозиційність виявляли висуванці трудових колективів Інституту нафти і газу, ВО «Позитрон», «Карпати», Заводу тонкого синтезу, Заводу арматурних конструкцій, Управління бурових робіт⁵³. Працівники ВО «Промприлад» Михайло Головатий, Володимир Протас, Роман Данилевич, Ярослав Білогубка вимагали покарання партійних керівників, які заборонили створення осередків національних

⁴⁹ Там само. Спр. 29. Арк. 22–23.

⁵⁰ Там само. Спр. 3. Арк. 44.

⁵¹ Орнат Я. Закон і перебудова. *Прикарпатська правда*. 1989. 15 січня. С. 2.

⁵² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5443. Арк. 3–5.

⁵³ Там само. Арк. 6–7.

спілок у Делятині, Снятині та Тлумачі⁵⁴. Жителі с. Княжолука Долинського р-ну оголосили ультиматум: у разі не відкриття храму УГКЦ вони не підуть на вибори⁵⁵. Вчителі Долинської школи-інтернату попереджали секретаря ЦК КПУ Юрія Єльченка: якщо партійний апарат заборонить створення НРУ, то народ проголосить його самостійно⁵⁶.

За співпрацю з очільником дискусійного клубу «Відверстість» Борисом Голодюком виступав директор Прикарпатського меблевого комбінату І. Семенюк та секретар парткому Т. Генсеровський. Керівник цехового комітету Надвірнянського лісокомбінату В. Гриценко збирав підписи на підтримку утворення осередку НРУ. Звільнені з ув'язнення жителі Долини Петро і Василь Січки оголосили створення УХДП. Дружина Петра – учасниця оунівського підпілля Стефанія Петраш і священник Ярослав Лесів пропагували діяльність КЗ УГКЦ та УГС⁵⁷.

Отож народними депутатами СРСР стали представники культурного, виробничого й робітничого середовищ. Це – секретар правління Союзу письменників СРСР та УРСР Дмитро Павличко, голова колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського р-ну Василь Ткачук, робітниця Прикарпатського меблевого комбінату Тетяна Сидорчук, ланкова колгоспу ім. Москальова Тлумачького р-ну Ганна Телезин, робітниця Калуського ВО «Хлорвініл» Марія Маслій, кухарка Городенківської райспоживспілки Марія Москалик. А партійну номенклатуру репрезентував лише перший секретар Івано-Франківського обкому Іван Посторонко. Незважаючи на провал, він назвав результати виборів доказом зростання партійного авторитету, позаяк серед семи депутатів четверо були членами КПРС⁵⁸.

У травні 1989 р. у с. Воскрениці Коломийського р-ну було вперше на Прикарпатті піднято національний стяг. Від 10 до 18 вересня масові антирадянські акції відбулися у містах Івано-Франківськ, Галич, Надвірна, Долина та в селах Ганусівка, Загвіздя, Ямниця Тисменицького р-ну, Отиня Коломийського р-ну, Петранка Рожнятівського р-ну. Для приборкання демонстрантів було задіяно 5 000 працівників міліції. Під час нічного патрулювання

⁵⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5447. Арк. 12.

⁵⁵ Там само. Спр. 5487. Арк. 1–4.

⁵⁶ Там само. Арк. 9–12.

⁵⁷ Там само. Спр. 5443. Арк. 17–21.

⁵⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5443. Арк. 5.

правоохоронці зняли з будинків по 2 національні стяги в Івано-Франківську і Коломиї, 8 – у Рогатині, 3 – у Більшівцях Галицького р-ну, 4 – у Голині та Добровлянах Калуського р-ну, 2 – у Вигоді Долинського р-ну⁵⁹. У с. Вишневі Рогатинського р-ну міліція вилучила п'ять листівок із закликами до повалення російського комуністичного режиму й відновлення державної самостійності України.

В Івано-Франківську 23 червня відбулася антикомуністична акція, де представники НРУ, УГС, УХДП оприлюднювали факти злочинності КПРС й вимагали узаконення тризубу та жовто-блакитного прапору. Лунали відозви щодо легалізації УГКЦ, розширення осередків НРУ, УГС, ТУМ, відбувалася консолідація з метою висунення кандидатів на майбутні вибори до ВР УРСР⁶⁰. 20 серпня на стадіоні «Локомотив» 5 000 івано-франківців і 400 львів'ян розгорнули 77 жовто-блакитних та чорно-червоних полотнищ, підняли 9 тризубів і скандували гасла «Геть окупантів України!», «НРУ – наша надія!», «Слава ОУН!». На заклик Ярослава Шевчука демонстранти розпочали похід до місця, де 11 серпня невідомі чинили напад на рухівця Р. Левицького, який невдовзі помер. На місці злочину мітингарі закликали до створення страйкових комітетів. Почувши цей заклик, трудові колективи підприємств Галича, Надвірної, Коломиї, Болехова, Бурштина, Делятина, Яремча провели місцеві акції непокори. Вулиці цих міст заповнили листівки антикомуністичного змісту з національними символами та відозвами виходити з КПРС⁶¹.

В Івано-Франківську 2 серпня відбулася 10-тисячна демонстрація, яку очолив руховець В. Сікач. Демонстранти підняли 20 жовто-блакитних знамен і розгорнули гасла «Ганьба бюрократам!», «Слава Руху!», «Борітеся – поборете!», «Свідомий народ – надійна демократія!», «Контроль рад над діями КДБ!». 3 серпня 400 членів Бурштинської філії ТУМ прийняли резолюцію про переведення усіх навчальних закладів на українську мову. Того ж дня 500 мешканців Івано-Франківська публічно прослуховували трансляцію Літургії з Ватикану. У с. Остриня Тлумацького р-ну відбувся мітинг, що висловив недовіру місцевому партапарату. 600 учасників Калуського товариства «Просвіта» висунули кандидатом у депутати СРСР Дмитра Павличка.

⁵⁹ Там само. Спр. 5481. Арк. 29–32.

⁶⁰ Там само. Спр. 5443. Арк. 2–4.

⁶¹ Там само. Арк. 16–19.

У Надвірній 29 вересня рухівці зібрали 3 000 прихильників і провели мітинг із закликами готуватися до майбутніх місцевих виборів. Подібна акція відбулася 1 жовтня в Рогатині. Того ж дня в Городенці ТУМ провів 3-тисячну демонстрацію, яка застосувала 50 національних полотнищ. Тоді ж в Івано-Франківську пройшов 50-тисячний похід віруючих УГКЦ до кафедрального собору. У с. Вікторів Галицького р-ну відбувся молебень на могилах січових стрільців, де було задіяно 12 українських стягів. У с. Отиня Коломийського р-ну відбулася зустріч із делегатами Установчого з'їзду НРУ. У Бурштині на стадіоні «Енергетик» демонстранти підняли 25 українських знамен. У Галичі біля пам'ятника Тарасові Шевченку 500 демонстрантів здійняли 50 жовто-блакитних стягів.

У Снятині 7 жовтня електрик районної лікарні І. Скорупський і робітник птахофабрики Ю. Берлад спалили 18 прапорів СРСР і 4 – УРСР. Наступного дня в Івано-Франківську керівник товариства «Відродження» В. Войтекаускас та 300 прихильників провели акцію «Гласність без гласності». У с. Ганусівка Тисменицького р-ну керівник філії НРУ В. Школьний зібрав 1 000 однодумців, які підняли 25 національних знамен. Того ж дня у Печеніжині Коломийського р-ну священник УГКЦ Висидюк провів Літургію у присутності 500 прихожан, які тримали 11 жовто-синіх стягів. У с. Кринос Галицького р-ну 500 членів ТУМ зустрілися з редактором журналу «Жовтень» Р. Федорівим і підняли 12 національних прапорів. Стільки ж знамен було задіяно на мітингу в будинку культури с. Дубівці, де 400 страйкарів вимагали реальної демократії в УРСР.

У с. Угорники Івано-Франківського міськвиконкому та с. Перегінськ Рожнятівського р-ну 8 жовтня відбулися установчі збори місцевих філій НРУ. 19 жовтня сталися сутички громади с. Тарновиця із працівниками міліції. 22 жовтня у с. Стратин Рогатинського р-ну 25 рухівців, якими керували П. Билинський і В. Калитка, відкрили пам'ятник Тарасові Шевченку та розгорнули 9 національних прапорів. Днем пізніше в с. Черніїв Тисменицького р-ну 100 осіб провели екологічний мітинг. Тоді ж у Коломиї єпископ УГКЦ Софрон Дмитерко, священники Павло Василик і Григорій Сімкайло провели у присутності 300 прихожан Літургію з нагоди завершення святкувань 1000-річчя Хрещення Київської Русі-України. Парафіяни підняли 10 національних прапорів і вимагали легалізації УГКЦ. На Косівщині в с. Микитинці 3 000 прибічників НРУ та ТУМ відкрили пам'ятник Тарасові Шевченку й підняли 11 національних знамен. У

с. Гвізд Надвірнянського р-ну 700 прихожан УГКЦ вимагали повернення храму та застосували 7 жовно-блакитних стягів⁶².

Всього в Івано-Франківській обл. у 1989 р. було проведено 118 акцій громадянської непокори. Здійнято понад 300 національних прапорів. До карної відповідальності притягнуто 78 активістів⁶³. Спільним лейтмотивом усіх антирадянських акцій стала думка про те, що національним силам треба готуватися до виборів 1990 р., які матимуть для України вирішальне значення.

Розуміючи політичну значимість виборів, другий секретар Волинського обкому Володимир Блаженчук 4 лютого 1989 р. стверджував, що організатором є обласна партійна ланка. Він доповідав, що вибори курували перший секретар Леонід Павленко, секретар обкому з ідеології Іван Фурів та завідувач ідеологічним відділом Іван Лазорко. Поміж 133-х обговорюваних кандидатур було висунуто 21 – усі багатолітні керівні комуністи, серед них – члени бюро обкому В. Бойко, Т. Лісова, О. Лук'яненко, І. Сидор, С. Матвійчук⁶⁴. Очільник Луцького міськкому Богдан Заброварний інформував обком про склад виборчих комісій, до яких потрапило 4 % комуністів і 30 % комсомольців. Він констатував залучення до передвиборного процесу багатьох працівників обласного, міського, районного, а особливо виробничого партійного рівнів⁶⁵. У двох виборчих округах було зареєстровано по кандидату – члену КПРС⁶⁶.

Керівник ідеологічного відділу обкому Іван Лазорко 25 лютого повідомляв: для роботи з виборцями сформовано 17 пропагандивних груп, проведено 3 політдні, створено 10 інформаційних центрів, 427 клубів виборця та 945 агітаційних пунктів⁶⁷. Передовиця газети ЛуАЗ «Автомобіліст» у п'яти публікаціях яскраво описувала особисті й професійні переваги першого секретаря обкому Леоніда Павленка і подавала його як майбутнього депутата СРСР та керівника обласної ради⁶⁸.

Але на заваді комуністичним прагненням ставали прихильники НРУ, УГС, ТУМ, «Меморіал» і відділення Українського фонду

⁶² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5481. Арк. 25–41.

⁶³ Там само. Спр. 5477. Арк. 1–10.

⁶⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 967. Арк. 5–8.

⁶⁵ Там само. Арк. 26.

⁶⁶ Там само. Спр. 973. Арк. 32.

⁶⁷ Там само. Спр. 1001. Арк. 83.

⁶⁸ Автомобіліст. 1989. 19 січня. С. 2.

культури. Значна кількість дискусійних клубів, екологічних спілок, краєзнавчих та мистецьких об'єднань політизувалася, наповнювала ряди цих національних організацій. Особливо в Луцьку, Нововолинську, Ковелі, Володимир-Волинську, Горохові, Маневичах, Ківерцях і Ратно⁶⁹. На зборах трудових колективів ЛуАЗ, Електроапаратного заводу, Заводу пластмасових виробів, Приладобудівного заводу, Заводу синтетичних шкір, ВО «Волинь», «Волиньмаш», «Світязь», «Волиньзалізобетон», Авторемонтного заводу, Виробничо-торговельного шовкового об'єднання прихильники УГС А. Мазурець, М. Семенюк, М. Коц, Л. Зубко закликали висувати безпартійних кандидатів, саботувати парткомівські передвиборні заходи й навмисно псувати бюлетені⁷⁰. Відтак, у Луцьку, Нововолинську, Горохівському, Іваничівському, Рожищенському, Локачинському, Любомильському і Турійському р-нах партапарат позбувся передвиборної ініціативи. Від трудових колективів лунали звинувачення в надмірному піклуванні виборчим процесом, чинилася дискредитація комуністичних кандидатів, лунали закиди щодо фальсифікації роботи комісії⁷¹. Наростаюче невдоволення набирало політичного забарвлення і ставило під сумнів партійну добросесність. Тому робітники ЛуАЗ, Електроапаратного заводу, Нововолинського ВО «Оснастка» висунули опозиційних кандидатів⁷².

Працівник ВО «Електрометрія» О. Харченко відкрито звинувачував секретаря парткому підприємства І. Сигарьова в кулуарному обранні чотирьох членів виборчої комісії – комуністів В. Єгорова, М. Казначеева, А. Столярчука та І. Соломка. Викладач Луцького ПТУ № 19 М. Поліщук стверджував, що обласну виборчу комісію народ не обирає. Серед 19 її членів – 12 партійних керівників. Керували нею завідувач ідеологічним відділом обкому Іван Лазорко, заступник заввідділом організаційної роботи В. Ткачук і другий секретар Іваничівського райкому В. Джура⁷³.

Незважаючи на передвиборний компартійний патронат, депутатами стали зоотехнік колгоспу «Світанок» Маневичького р-ну Ольга Лук'яненко, слюсар Володимир-Волинського консервного заводу Сергій Матвійчук, заступниця директора Луківської середньої школи

⁶⁹ Робітниче життя. 1989. 27 вересня. С. 2.

⁷⁰ Гунчик М. Куди ж рухається «рух»? *Радянське Полісся*. 1989. 21 вересня. С. 3.

⁷¹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 973. Арк. 30–34.

⁷² Там само. Спр. 967. Арк. 105–116.

⁷³ Народна справа. 1989. № 4. Грудень. С. 1.

Турійського р-ну Ганна Демчук, головний лікар Волинської обласної лікарні Іван Сидор. Від партійного апарату обралися командувач військами Прикарпатського військового округу генерал-полковник Віктор Скоков і перший секретар Волинського обкому партії Леонід Павленко, який офіційно констатував перемогу КППС.

Із цим не погодилися протестувальники на мітингах 20 і 24 вересня у Луцьку. Їх очолювали представники патріотичної громадськості Волинської області Г. Кожевников, В. Лазарук, В. Романчук, В. Мельник, К. Шаваров, С. Рупчев, Є. Шиманович. Тут були присутні львів'янин В'ячеслав Чорновіл, волинянин Олександр Гудима та рівненчанин Віктор Шкуратюк. Вони говорили про комуністичні злочини в минулому й не спромогу комуністів забезпечити належний матеріальний рівень сьогодні. Мітингарі здійняли чотири національні стяги із зображенням тризубів, скандували гасла «Геть КППС!», «Обком на смітник історії!» та звинувачували першого секретаря обкому у фальсифікації виборів⁷⁴. У листопаді 1989 р. керівники НРУ Олександр Гудима, М. Тиськів, О. Юрченко, З. Навроцький провели мітинги у Луцьку біля взуттєвої фабрики та Замкової гори. Екологічна демонстрація переросла в антикомуністичний страйк, де лунали заклики відкликати комуністичних депутатів ВР СРСР⁷⁵.

Для того, щоб очолити передвиборний процес Рівненський обком задіяв ідеологічні активи всіх партійних рівнів, засоби масової інформації, адміністративний ресурс, господарські та радянські інституції. Найдосвідченіші комуністи проводили роботу як за місцем праці виборців, так і за адресою їхнього проживання. Передвиборну роботу курували перший секретар обкому Тарас Панасенко та секретар з ідеології Микола Ткачук⁷⁶. Про них в інтерв'ю згадував голова Володимирецької районної ради Олександр Сідлецький. Він зазначав, що ставлення партапарату до радянських інституцій було другорядним. У руках партійної номенклатури концентрувалася реальна влада, а ради були тільки ширмою⁷⁷.

Керівники рівненських міськкому та райкомів 23 лютого 1989 р. доповіли в обком, що повністю контролюють процес висунення кандидатур. Було проведено дев'ять семінарів з ідеологічним активом

⁷⁴ Робітниче життя. 1989. 27 вересня. С. 1.

⁷⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 28. Арк. 28–32.

⁷⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 1. Арк. 6.

⁷⁷ Інтерв'ю О. Сідлецького, записане 9 червня 2009 р. *Архів автора*.

підприємств і відомств області, які розпочали агітацію за партійних кандидатів⁷⁸. Сформовано 10 агітацій пунктів, де пропагандивну роботу здійснювали лише члени партії. На обласному рівні утворено національний округ, 3 територіальні округи та 73 виборчі дільниці, до роботи в яких залучено понад 700 осіб, 65 % із яких – комуністи⁷⁹.

У Рівненському виборчому окрузі № 509 до кандидатського переліку потрапили тільки міські партійні керівники⁸⁰. Більшість зборів трудових колективів районних підприємств обговорювали лише одну обкомівську кандидатуру. У колгоспах «Зоря комунізму», «Більшовик», ім. Богдана Хмельницького, Механічному та Консервному заводах, АПТ № 15606, селах Птиче, Варковичі, Сатіїв Дубенського р-ну розгляд кандидатур не відбувся як такий. Аналогічне діялося у Дубровицькому, Володимирецькому й Сарненському р-нах⁸¹. Загалом, трудові колективи Рівненщини висунули 75 кандидатур компартійних керівників⁸².

На ці порушення рівненська патріотична громадськість почала реагувати наприкінці 1988 р. – на початку 1989 р. Усе розпочалося з обструкцій, влаштованих партійним висуванцям на підприємствах Рівного, Дубно, Костополя, Кузнецовська та Здолбунова. У Березнівському, Гоцанському, Корецькому, Млинівському, Острозькому і Рокинтівському р-нах виборців захлеснув шквал листівок та плакатів антикомуністичного змісту. У трудових колективах РАЕС, ВО «Рівнеазот», «Облагробуд», «Рівнепромбуд» серед прихильників НРУ, УГС, ТУМ виявлялося чимало рядових комуністів, які заявляли про опозиційність до КПРС та її кандидатур⁸³. Висунення комуністичних кандидатів на Заводі ім. 60-річчя жовтня, ВО «Азот», Радіозаводі наштовхувалося на опір національних спілок і РТК, які намагалися зареєструвати своїх лідерів. Більшість офіцерського складу області заявила, що голосуватиме проти компартійних висуванців⁸⁴. Господарські керівники Дубенського, Здолбунівського, Корецького й Сарненського р-нів, а особливо очільники РТК,

⁷⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 26. Арк. 4–7.

⁷⁹ Там само. Спр. 1. Арк. 24.

⁸⁰ Там само. Арк. 7.

⁸¹ Там само. Спр. 26. Арк. 4–7.

⁸² Там само. Спр. 1. Арк. 5–7.

⁸³ Там само. Арк. 15.

⁸⁴ Там само. Арк. 14–16.

симпатизували національним висуванцям і відсторонилися від підтримки комуністичних⁸⁵.

У Рівному НРУ і ТУМ 9 березня 1989 р. організували несанкціоновану багатотисячну демонстрацію, де лунали заклики бойкоту партійних кандидатів. Все розпочалося з того, що очільник товариства «Совість» Федорцов підтримав голодування жительки Рівного Ахметової, яка мала на меті привернути увагу громадськості до втручання КППС у виборчий процес. Наслідком стали велелюдні маніфестації протесту біля Свято-Воскресенського собору та Драматичного театру. Мітингарі нищили комуністичну символіку, вступали в перепалки з міліцією, скандували образливі гасла, вимагали чесних виборних перегонів, закликали не голосувати за комуністів, а підтримати народного висуванця полк. Вілена Мартиросяна⁸⁶.

Депутатами стали: командир 55-го окремого полку зв'язку полк. Вілен Мартиросян, голова виконавчого комітету Рівненської обласної ради народних депутатів Петро Прищеп, слухач Всесоюзної академії зовнішньої торгівлі СРСР Генадій Ануфрієв, директор агрофірми «Зоря» Рівненського р-ну Володимир Плютинський. Партійну номенклатуру репрезентували заступник завідувача відділом партійного будівництва та кадрової роботи ЦК КПУ Анатолій Корнієнко і перший секретар обкому Тарас Панасенко. Це дало змогу йому констатувати: «Депутати – члени КППС. Перемога – довіра радянського народу до комуністичної партії»⁸⁷.

Утім, 18 червня члени ТУМ на території філії Рівненського краєзнавчого музею «Козацькі могили» у с. Пляшева Радивилівського р-ну відзначили День пам'яті полеглих героїв. Вони здійняли вісім національних полотнищ і скандували гасло «Ганьба КППС!». 29 липня на Театральній площі м. Рівне було встановлено інформаційний стенд НРУ, навколо якого згодом утворився рівненський Майдан. 9 серпня тут відбувся 10-тисячний мітинг, який виступив за відставку першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. 10 серпня у Здолбунові пройшов 15-тисячний мітинг, що закінчився сутичками демонстрантів із працівниками міліції. 11 серпня силові структури отримали дозвіл на використання загонів спеціального призначення і вчинили невдалу спробу знищити національний

⁸⁵ Там само. Арк. 29–31.

⁸⁶ Там само. Арк. 26.

⁸⁷ Там само. Арк. 4–5.

Майдан у м. Рівне. 13 серпня в парку ім. Тараса Шевченка відбувся мітинг, а 14 серпня розгорнувся марш протесту, який вимагав передачі приміщення Рівненського райкому міській лікарні. Від 16 до 18 серпня біля Драматичного театру тривав збір підписів за надання українській мові державного статусу⁸⁸.

На рівненських мітингах 7 і 15 жовтня на стадіоні «Авангард» і 30 жовтня біля міського суду НРУ, ТУМ, УГС провели велелюдні антикомуністичні акції, що виступили проти Конституції СРСР і закликали бойкотувати Закон «Про вибори в УРСР»⁸⁹. Зустрівши демонстрантів гумовими кийками, міліція арештувала місцевих керівників НРУ М. Поровського, І. Деминюка, О. Гладунова, М. Шермана і голів товариства «Влада радам» М. Данькевича та О. Бородіна. 30 жовтня за наказом першого секретаря міськкому В. Опришка суддя Н. Музичук позбавила їх волі на 15 діб і оштрафувала на 350 крб кожного.

У відповідь на репресії біля приміщення суду зібралося кілька тисяч протестувальників, яких очолювали члени УГС – Р. Велігурський, О. Усенкін, В. Шкуратюк, ТУМ – Василь Червоний, НРУ – В. Бартасевич, А. Ніколкін. У результаті сутичок було поранено 20 демонстрантів. Рухівець С. Кричільський отримав струс мозку, а операторові О. Сиротюку зламано обидві руки⁹⁰.

Напередодні виборів секретар з ідеології Чернівецького обкому Михайло Іванеско доповідав, що під партійним контролем відбулося 16 зборів трудових колективів, де були присутні понад 7 000 осіб. Тут виступили 132 промовці, які обговорили 25 кандидатур і висунули 10 кандидатів у народні депутати СРСР. За словами другого секретаря обкому Миколи Ревенка, виборчі комісії на 60 % склалися із комуністів. Діяло 597 агітаційних центрів, у яких працювало понад 2 000 осіб. Було проведено 27 дискусійних вечорів «Діалоги гласності» та 78 політднів, присвячених агітації за комуністичних висуванців. У газетах опубліковано 300 передвиборних репортажів, на телебаченні показано 9 програм про партійних посадовців, було зареєстровано 7 кандидатів. У голосуванні прийняло участь 640 тис. виборців, або 98 % від їхньої загальної кількості. Вони висловили 69 наказів майбутнім народним обранцям⁹¹.

⁸⁸ Рада. 1989. № 1. Серпень. С. 2.

⁸⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 23. Арк. 24–35.

⁹⁰ Шлях до волі. 1989. № 1. Грудень. С. 1.

⁹¹ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 221. Арк. 6–9.

Але в Чернівецькому державному університеті, Машинобудівному заводі ім. Ф. Дзержинського, ВО «Черемош», «Восход», «Буковина», «Трембіта», «Електронмаш», «Кварц», «Будматеріали», заводах «Індустрія» та «Металіст» і фабриці ім. Федьковича на адресу комуністичних кандидатів лунали запитання, на які вони не могли дати зрозумілої відповіді: 1. Якою Ви бачите політичну систему СРСР? 2. Ваше ставлення до однопартійності? 3. Розкажіть про позитивні та негативні сторони діяльності УГС, ТУМ, НРУ. 4. Ваша думка про КДБ, МВС та збройні сили країни? 5. Чому трирічне розгортання перебудови спричиняє зниження добробуту?

Аналогічні передвиборні колізії розгорталися у трудових колективах обласних ВО «Чернівціліс», «Карпати», «Побутхім», «Прут», «Черемшина», «Еліта», «Коломиясільмаш», колгоспів ім. Суворова Кіцманського р-ну та ім. Котовського Сокирянського р-ну. Тут парткоми втратили контроль над процесом висунення кандидатів і віддали ініціативу в руки рад трудових колективів та національних організацій⁹².

У Чернівцях національним товариствам вдавалося розповсюджувати львівський самвидав НРУ, УГС, ТУМ, національну символіку, значки, літературу, плакати, листівки й відозви патріотичного змісту. У Новоселицькому р-ні було забалотовано компартійного ставленника – голову колгоспу «Маяк» С. Глигора. У Сокирянському р-ні компартійна висуванка Н. Джимер не набрала потрібної для реєстрації кількості голосів. Кожен шостий виборець у Чернівцях викреслив із списку імена обох компартійних кандидатів – П. Годжі й І. Шеремети. Національні ж висуванці Леонід Сандуляк та Вангеліс Фотокакіс здобули необхідну підтримку. Вони провели 21 зустріч із виборцями в Ленінському, Першотравневому, Сторожинецькому, Глибоцькому, Новоселицькому р-нах, зустрічалися із представниками національних меншин та релігійних общин, піднімали гострополітичні питання на зразок: чи знаєте Ви, що добробут у СРСР перебуває на примітивному рівні?

На виборчій дільниці у ВО «Чернівцілегмаш» зафіксовано випадки навмисного псування бюлетенів. Обласна кількість таких налічувала 25 тис. шт. У Ленінському р-ні було зіпсовано 10 тис. бюлетенів, у Першотравневому – 7 тис., у Вижницькому – 8 тис. На 593 бюлетенях були надписи образливого для комуністів змісту. У

⁹² Там само. Спр. 209. Арк. 22–24.

районних центрах виникали стихійні організації, що мали наміри самочинно втручатися у виборний процес. Так сталося у Кіцманському, Сторожинецькому, Хотинському р-нах. У Новоселицькому, Глибоцькому, Путильському, Кельменецькому р-нах відбувалася агітація ТУМ у день виборів і пройшли мітинги на підтримку національних кандидатів⁹³. Під час повторних виборів на дільниці не з'явилося 46 тис. виборців⁹⁴. Лідери національних спілок закликали бойкотувати вибори, позаяк вони були підконтрольні КПРС⁹⁵.

Депутатами стали професор Чернівецького державного університету Леонтій Сандуляк, голова колгоспу «Дружба народів» Кельменецького р-ну Григорій Тимінський, голова колгоспу «Дружба» Кіцманського р-ну Михайло Пацалюк, машиніст тресту «Чернівцібуд» Василь Візнюк. Серед представників партійної номенклатури було обрано першого секретаря обкому Миколу Нівалова, який 12 квітня 1989 р. подав результати як тотальну підтримку передвиборчої програми КПРС⁹⁶.

Національні сили Буковини мали іншу думку. Їхні інтереси виражали НРУ під керівництвом Леоніда Сандуляка, ТУМ, яке очолювали Олег Панчук та Володимир Старик, УГС, до якої входили Валерій Кузьмін, Д. Ганкевич, Остап Юрійчук, СНУМБ, якою керував Сергій Солтус, товариство «Зелений рух радянської Буковини», очолювані Леонідом Сандуляком і Т. Блайко, спілка «Оберіг», якою керував Я. Волощук, Фонд сприяння збереженню єврейських кладовищ, під керівництвом Йосипа Зісельса, група «Меморіал» – А. Галіна, І. Мельничука, М. Кушніра, літературна студія «Січ» – Г. Галиця, Ю. Поліщука та Науково-мистецький клуб⁹⁷.

Патріотично налаштовану громадськість Буковини сколихнуло проведення фестивалю «Червона рута» у Чернівцях 19–24 вересня 1989 р.⁹⁸. 15 жовтня НРУ, УГС і страйком на чернівецькому стадіоні «Буковина» провели 10-тисячний мітинг під гаслом «За демократичні вибори!», який після втручання міліції перенесли на подвір'я спортивної школи на вул. Стасюка. Тут лунали вимоги припинити переслідування Леоніда Сандуляка, прийняти альтернативні закони

⁹³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 153. Арк. 9–20.

⁹⁴ Там само. Спр. 154. Арк. 10.

⁹⁵ Там само. Арк. 10.

⁹⁶ Там само. Спр. 153. Арк. 4–10.

⁹⁷ Там само. Спр. 226. Арк. 48–53.

⁹⁸ Буковинський вісник. 1989. № 3. Жовтень. С. 2.

про вибори та мови, оприлюднити інформацію про алопецію, скасувати талони на продукти харчування. Було піднято сім українських національних прапорів. А також затримано студента історичного факультету Чернівецького університету, засновника СНУМБ Сергія Солтуса⁹⁹.

Інших учасників акції було арештовано 17 жовтня: Володимира Старика, Олега Панчука, К. Бондаренка, І. Кравчука, І. Костицького, В. Тофія. 19 жовтня біля приміщення міськвиконкому НРУ провів акцію проти політичних переслідувань, де було затримано ще п'ятьох мітингувальників. 20 жовтня розпочалося безтермінове голодування, яке набрало таких масштабів, що 22 жовтня партійна влада звільнила усіх в'язнів.

У Чернівцях 26 жовтня було проведено загальноміський страйк. 29 жовтня відбувся 5-тисячний мітинг у приміщенні Музею народної архітектури і побуту, де було здійснено українські, білоруські, молдовські, румунські, єврейські прапори й утворено Асоціацію виборців, що мала намір не допустити компанійного втручання у вибори до республіканської та місцевих рад¹⁰⁰. 17 грудня у Вижниці пройшов мітинг, який провели активісти НРУ та УГС В. Клим і В. Кузьмін. Вони закликали до непокори комуністичній владі. 24 грудня на демонстрації в Чернівцях лунали вимоги відставки членів бюро об- і міськкому, які порушили чинне законодавство при оформленні віз в Югославію¹⁰¹.

Незадовго до виборів другий секретар Закарпатського обкому Володимир Куратченко в таємній доповідній записці запевняв ЦК КПУ, що обком сформував виборчі округи, дільниці, комісії та агітаційні бригади, контролював укладання списків, здійснював матеріально-технічне забезпечення виборчих комісій. Під партійним інспектуванням діяло 622 агітпункти, 80 виборчих клубів, 51 агітаційний центр, які обслуговували близько 800 агітаційних колективів та 21 радіоавтобус. Передвиборний процес курували перший секретар обкому Генріх Бандровський і секретар обкому з ідеології Степан Туряниця.

Як наслідок серед 62 висуванців усі були комуністами: 8 – від КПРС, 22 – від ВЦРПС, 28 – від ЛКСМУ, 4 – від інших громадських

⁹⁹ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 210. Арк. 22.

¹⁰⁰ Буковинський вісник. 1989. № 4. Листопад. С. 3.

¹⁰¹ Там само. № 5. Грудень. С. 2.

організацій. В обговоренні прийняло участь 24 тис. осіб, виступило 632 промовці. Відбулося 155 зустрічей із виборцями, де пролунало 455 критичних зауважень та 215 наказів. Було висунуто 62 кандидатури. Після обговорення у трудових колективах їх залишилося 16, а згодом – 7. У виборах прийняло участь 97 % жителів Закарпаття.

У передвиборних перегонах трудові колективи Закарпаття озвучили 528 запитань: 455 – на адресу міських і районних та 127 – обласних партійних структур, 77 % із них – соціально-економічних. Ішлося про довгобуд сільської інфраструктури, житлові й екологічні проблеми, труднощі працевлаштування тощо. Політичні вимоги торкалися питань міжнаціональних стосунків у їхній мовній, культурній та історичній площинах¹⁰².

Працівники підприємств закарпатської філії ВО «Електрон», ужгородської ВО «Конденсатор», Заводу залізобетонних виробів, Заводу нестандартного обладнання, селяни колгоспів «Бобовищенський», «Нове життя» та ім. Димитрова Мукачівського р-ну, робітники Берегівського меблевого комбінату, Швейної фабрики і Тересвянського деревообробного комбінату Тячівського р-ну запитували в комуністичних кандидатів, наскільки правочинне втручання партії у виборний процес, чи не є агітаційні пункти залишком формалізму, чому в окремих округах балотувався лише один кандидат від КПРС? Трудові колективи ВО «Тиса», «Закарпатбуд», «Закарпатліс», «Мукачівприлад», «Закарпатзалізобетон», Берегівського радіозаводу, Мукачівського заводу «Будіндустрія», Хустського комбінату, Тячівського заводу залізобетонних виробів, Іршавської фетрової фабрики, заводів «Буддеталь» і «Торгмаш» й Драчинської сувенірної фабрики забалотували компартійних висуванців та делегували власних представників¹⁰³.

Депутатами ВР СРСР стали: головний лікар Дубівської дільничної лікарні Тячівського р-ну Микола Бігунець, завідувачка дитячим відділенням Виноградівської районної лікарні Марія Герзанич, бригадир Хустського заводу технологічного обладнання Станіслав Мішук. Представниками партійних структур були перша секретарка Перечинського райкому партії Зінаїда Приходько й командувач Центральною групою військ у Чехословаччині, генерал-полковник Едуард Воробйов. Незважаючи на те, що кандидатуру першого секретаря обкому Генріха Бандровського було забалотовано, він

¹⁰² Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 40. Арк. 20–23.

¹⁰³ Там само. Спр. 74. Арк. 1–4.

заявляв, що вибори продемонстрували комуністичну прихильність жителів Закарпаття¹⁰⁴.

Насправді це було не так. 21 січня 1989 р. у приміщенні ужгородського лекторію товариства «Знання» відбулася установча конференція ТУМ. 23 вересня в Ужгороді пройшла така ж НРУ. У ній взяли участь: Михайло Басараб, Петро Скунць, Павло Федака, Ф. Кривін, Ю. Керекеш, М. Джанда, І. Чендей, Ф. Мшанич, Я. Штернберг, М. Бедей, І. Перечинський, І. Бегеш, М. Тиводар, А. Кравцов, Є. Деркач, Л. Костик, Ф. Кривін, І. Андрійчук¹⁰⁵. Флагманом розростання національно-демократичного руху був Ужгородський державний університет. Тут антикомуністичну опозицію очолював голова ТУМ проф. Павло Чучка¹⁰⁶.

В Ужгороді 26 лютого у приміщенні лекторію товариства «Знання» відбулися установчі збори ТУКЗ. Керівниками стали Шандора Фодо і Ласло Балла¹⁰⁷. 10 і 17 червня поблизу озера Синевір у Хустському р-ні та с. Солотвино Тячівського р-ну відбулися акції, спрямовані на вирішення екологічних проблем. 13 вересня в Ужгороді, 16 вересня в Мукачево під керівництвом НРУ, ТУМ і ТУКЗ відбулися екологічні мітинги проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції у Мукачівському р-ні Закарпатської обл.¹⁰⁸.

У Мукачево 16 вересня 1989 р. за ініціативи Краєзнавчого об'єднання ім. Олександра Митрака на стадіоні «50-річчя Жовтня» пройшов 4-годинний мітинг, у якому взяло участь 15 тис. демонстрантів. Серед 35 доповідачів були керівники НРУ П. Скунць та П. Матола, рухівські активісти Є. Деркач, О. Шайдрова, Б. Левинець, С. Бобинець, І. Котурбан і представник Української асоціації захисту природного середовища П. Шеремет. Вони звинувачували партійне начальство в недобросовісному виконанні обов'язків, закликали голосувати на виборах до ВР УРСР за висуванців НРУ. 24 вересня на ужгородському стадіоні «Спартак» розгорнувся багатотисячний мітинг під гаслом «Чого прагне Народний рух України на Закарпатті», де було застосовано 28 національних прапорів.

У с. Велике Бичково Рахівського р-ну 8 жовтня відбувся мітинг, а 11, 19 і 26 листопада в Мукачівському р-ні пройшли пікетування

¹⁰⁴ Там само. Спр. 70. Арк. 7–16.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 74. Арк. 32–38.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 27–30.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 38–41.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 74. Арк. 7–10.

будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції. Вони розрослися в чисельні антикомуністичні акції, що охопили чи не всі населені пункти Закарпатської обл. 10 і 11 грудня у селах Залужжя та Лалово Мукачівського р-ну пройшли 6-тисячні мітинги, які оголосили підготовку національних сил до виборів 1990 р. 17 грудня селяни Залужжя у протистоянні із загонами міліції висунули кандидатом у народні депутати ВР УРСР рухівця Павла Федаку. Того ж дня аналогічна антикомуністична акція відбулася в Іршаві¹⁰⁹.

Отже, від західноукраїнських областей у виборах до ВР СРСР 1989 р. було обрано 47 народних депутатів. Від Львівської обл. – 12 осіб, Тернопільської – 6, Івано-Франківської – 7, Волинської – 6, Рівненської – 6, Чернівецької – 5, Закарпатської – 5. Із них представників партійного апарату у Львівській обл. було обрано 0 осіб, у Тернопільській – 1, в Івано-Франківській – 1, у Волинській – 1, у Рівненській – 2, у Чернівецькій – 1, у Закарпатській – 1, разом – 7 осіб, що становило 15 % від загальної кількості західноукраїнського депутатського корпусу.

Вказані результати можна вважати провалом горбачовського задуму скерувати мандати народних депутатів СРСР у руки партійної номенклатури і в такий спосіб імітувати радянізацію країни, а відтак – зберегти СРСР. Навіть зважаючи на те, що окремі депутати були близькими до партапарату представниками силових, адміністративних і громадських структур, чільне місце посіли речники наукової, культурної, а особливо виробничої ланок західноукраїнського соціуму. Вони перебували на відстані від партійної номенклатури й нерідко були носіями антикомуністичного, а тому антиросійського світогляду. Таких у Львівській обл. було обрано 8 осіб, у Тернопільській – 4, в Івано-Франківській – 6, у Волинській – 4, у Рівненській – 2, у Чернівецькій – 4, у Закарпатській – 3, разом – 31 особа, або 66 % від загальної кількості депутатів західних областей України.

У 1990 р. задуманий російською партійною верхівкою поверховий ремонт комуністичного ладу як синтез демократії і партократії та ринку і плану зазнав закономірного фіаско. Загубилися у вирі національних пріоритетів такі поняття, як «прискорення», «гласність» і «перебудова». Добробут громадян країни швидко сповзав у прірву. Всім стало зрозуміло – Радянський Союз доживає віку.

¹⁰⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 64. Арк. 13–17.

Комуністична доктрина виявилася нічим іншим, як маскуванням російських імперських прагнень. Упродовж року із 18 млн союзних комуністів партійні лави покинуло 2 млн осіб, або 11 % усіх компартійців країни. На республіканському тлі із 3 млн українських комуністів членства в партії добровільно позбавилося 500 тис. осіб, або 17 % від загальної кількості. Найгіршим для союзної влади було те, що розпад КПРС мав невинну тенденцію до наростання¹¹⁰.

Не додавав оптимізму й минулорічний провал партійної номенклатури на виборах до ВР СРСР. Унаслідок утопічної горбачовської «радянзації» партапарат зробив невдалу спробу переміститися з обкомівських кабінетів у депутатські офіси. До союзного парламенту були обрані представники виробничого, наукового й культурного прошарків, які перебували на відстані від партійного апарату, нерідко будучи носіями плюралістичного світогляду. У такий спосіб збіднілим жителям країни стала очевидною слабкість комуністичної влади як у центрі, так і в регіонах.

Патріотичним соціумам ця поразка принесла усвідомлення, що компартійний режим можна здолати парламентським інструментарієм. Тим паче, що Закон «Про вибори до Верховної Ради УРСР» від 27 жовтня 1989 р. не передбачав кандидатського квотування. Посилений визвольним рухом національні спілки переросли в антикомуністичні партії й націлилися на безкомпромісну боротьбу. Її апофеозом стали призначені на 4 березня 1990 р. вибори до республіканських і місцевих рад, де перемога на перших мала особливе значення. Лише незалежні від Москви парламенти володіли потенціалом беззбройного, а тому легітимного увільнення від багатовікового російського панування.

Однак таку розстановку сил розуміла і вся партійна номенклатура СРСР. А надто – західноукраїнська. Але з минулорічного провалу вона зробила лише тактичні висновки й доклала зусиль, щоб озброїтися сучасними агітаційними засобами. На стратегічному рівні змін не відбулося. Партократія Західної України продовжувала розгортати ідеологеми про етнічну російсько-українську спільність, єдиний господарський комплекс і виняткову цінність комуністичного вчення. Тому сильно програвала на тлі державотворчих закликів національних сил, які пропагували відмежування від політичної несвободи та матеріальної скрути.

¹¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 1020. Арк. 25.

Наприкінці 1989 р. листопадовий пленум ЦК КПУ оприлюднив комуністичну платформу до виборів народних депутатів УРСР і місцевих рад. У ній йшлося про доленосне значення виборів усіх рівнів, але виокремлювалася визначальна роль республіканських. ЦК звернувся до Державного комітету видавництва та Політичного видавництва УРСР із наказом широко обнародувати звернення «До всіх виборців Радянської України». Його треба було опублікувати окремими виданнями українською та російською мовами накладом по 25 тис. примірників. Державні організації зобов'язувалися випустити плакати із відповідними зверненнями накладом у 30 тис. шт. Видавництво «Радянська Україна» мало забезпечити публікацію 5 різних текстів листівок по 10 тис. екземплярів кожної. Розповсюдження матеріалів було доручено Міністерству зв'язку УРСР¹¹¹.

Другий секретар Львівського обкому Віктор Борисюк 20 листопада 1989 р. завізував додаткові заходи щодо підготовки і проведення виборів. Серед них значилося розширене засідання з керівниками силових структур і закріплення працівників апарату обкому за виборчими округами¹¹². 8 грудня ЦК КПУ розіслав в обкоми постанову «Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів УРСР». Вона наголошувала: передвиборча боротьба проходить за умов консолідації сил, які виступають проти лінії партії. Серед запропонованих методів протидії вирізнялися: 1) акцентування уваги виборців на тому, що перебудова розпочалася з ініціативи КПРС; 2) наголошування на відсутності в опозиції досвіду керівної роботи та кваліфікованого корпусу відповідальних працівників; 3) роз'яснювання електорату злочинності націоналізму й жовто-блакитної символіки¹¹³; 4) забезпечення за допомогою силових структур порядку під час передвиборної агітації та в момент виборів¹¹⁴.

На обкомівських засіданнях лунали запевнення, що під контролем комуністів зареєстровано 31 873 кандидати, більшість із яких становила комуністи. Було створено 9 236 округів¹¹⁵. У Львові сформовано 7 округів для виборів до парламенту, 58 – до обласної ради, 150 – до міської ради, 545 – до районних рад і 75 – до сільських

¹¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 521. Арк. 170.

¹¹² Там само. Спр. 524. Арк. 35–40.

¹¹³ Там само. Спр. 521. Арк. 173–179.

¹¹⁴ Там само. Арк. 173.

¹¹⁵ Там само. Спр. 802. Арк. 1–2.

рад. Відповідно до цього запрацювали 224 виборчі комісії, до складу яких було обрано 2 000 осіб¹¹⁶.

Але минулорічний антикомуністичний рух стрімко набирив обертів. Його продовжила організована НРУ 22 січня 1990 р. акція «живий ланцюг». Близько 3 млн осіб, взявшись за руки, з'єднали Львів та Київ у день 71-ї річниці Злуки УНР та ЗУНР¹¹⁷. 7 квітня у Львові пройшов Установчий з'їзд партії ДСУ, якою керував Іван Кандиба¹¹⁸. 21 квітня в місті відбувся Установчий з'їзд УХДП, яку очолював Василь Січко¹¹⁹. 28 квітня пройшла I Регіональна установча конференція Української селянської демократичної партії. Її очолив Володимир Щербина¹²⁰. 23 червня у Львові відбулася Установча конференція обласної організації УРП, якою керував Богдан Горинь¹²¹. 8 грудня проголошено створення Львівської обласної організації ДПУ¹²². Упродовж 1990 р. на теренах Львівщини проголошено 15 антикомуністичних партій і громадсько-політичних об'єднань, що й дало змогу патріотичним силам здобути перемогу на всіх рівнях виборного процесу¹²³.

Депутатами ВРУ стали висуванці національних сил Львівщини: головний редактор газети «Ленінська молодь» Михайло Батіг, професор Львівського державного університету Орест Влох, науковий співробітник Львівського історичного музею Богдан Горинь, голова політичної ради НРУ Михайло Горинь, завідувач відділу Львівського інституту суспільних наук Євген Гринів, секретар Львівського міськкому комсомолу Ігор Гринів, інженер Львівського фізико-математичного інституту Ігор Деркач, секретар правління Спілки письменників України, голова НРУ Іван Драч, голова ТУМ, старший редактор журналу «Жовтень» Роман Іваничук, працівниця Львівського обласного будинку вчителя Ірина Калинець, керівник пресової служби УГС Ярослав Кендзьор, вчитель Червоноградської СШ № 11, голова Червоноградської філії ТУМ Богдан Козярьський, науковий співробітник Львівського інституту суспільних наук Михайло

¹¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 51. Арк. 93.

¹¹⁷ Величко Я. Від Львова до Києва. *Просвіта*. 1990. № 6. Січень. С. 1.

¹¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 1020. Арк. 220.

¹¹⁹ Там само. Арк. 212–213.

¹²⁰ Там само. Арк. 214.

¹²¹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 753. Арк. 119.

¹²² Там само. Спр. 1020. Арк. 218.

¹²³ Там само. Спр. 800. Арк. 23.

Косів, голова виконавчого комітету Львівської міської ради народних депутатів Богдан Котик, голова Львівської організації Спілки письменників України Роман Лубківський, інженер Львівського інституту прикладних проблем механіки і математики Іван Макар, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Степан Павлюк, директор Стрийського будинку працівників освіти Віталій Романюк, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Тарас Стецьків, член УГС Степан Хмара, директор Бродівського краєзнавчого музею Дмитро Чобіт, співголова УГС і НРУ В'ячеслав Чорновіл, науковий працівник Львівського відділу Інституту економіки Михайло Швайка, директор Інституту теоретичної фізики Ігор Юхновський. Усі депутати від Львівщини наповнили державницьку «Народну раду» у ВРУ.

До обласної, міських, районних, сільських і селищних рад обрано 13 029 депутатів. Серед них комуністів значилося 4 324 особи, або 33 %. Після виборів із КПРС вийшло 1 318 депутатів. Відтак, частка комуністів у депутатському корпусі Львівщини знизилася до 3 024 осіб, або 29 %. До обласної ради обрано 199 депутатів, із них 70 комуністів, що становило 34 %. Після виходу з партії 38 депутатів представників КПУ залишилося 32, або 16 %. До міської ради потрапило 146 депутатів. Комуністів – 32, або 21 %. Із них вибуло з КПРС 17 осіб, а залишилося 15, що становило 10 %. Керівником обласної ради було обрано співголову НРУ та УГС В. Чорновола.

Серед 150 новообраних депутатів Львівської міської ради налічувалося 16 членів КПРС, або 11 % від їхньої кількості. У Залізничній обрано 140 депутатів, комуністів із них – 19 осіб, або 14 %. Відповідно в Ленінській – 105 і 6, або 6 %, у Радянській – 100 і 13, або 13 %, у Червоноармійській – 100 і 16, або 16 %, у Шевченківській – 98 і 8, або 8 %, у Винниківській селищній раді – 98 і 8, або 8 %, у Брюховицькій – 25 і 0¹²⁴. Головою міської ради став начальник сектору Львівського науково-дослідного радіотехнічного інституту Василь Шпіцер.

До районних рад Львова ввійшов 531 депутат. Із них – 154 члени компартії, або 29 %. Залишив компартійні ряди 71 депутат, після чого членів КПРС залишилося 83 особи, або 16 %¹²⁵. До районних

¹²⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 4. Оп. 49. Спр. 63. Арк. 69.

¹²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 802. Арк. 15–17.

рад області обрано 1 073 депутати, серед них – 618 комуністів, або 59 %. Залишило партію 65 осіб. Отже, 453 компартійці становили 42 % від загальної кількості. До сільських і селищних рад обрано 900 та 521 депутати. З них комуністів – 288, або 32 %, та 2, або 0,3 %¹²⁶. Так півстолітньому пануванню комуністів у Львівській обл. прийшов край. Поразка була настільки очевидною, що перший секретар Львівського обкому В'ячеслав Секретарюк визнав її офіційно¹²⁷.

Після перемоги на виборах національний рух набрав яскраво виражених державницьких ознак. 7 червня у Львові за ініціативи НРУ відбувся мітинг, де було піддано критиці компартійну більшість у ВРУ, відому як «Група 239»¹²⁸. Тоді ж у Стрию відбулися збори голів страйкових комітетів, які висловилися проти підписання союзної угоди. 14 червня Стрийський провід ДСУ організував похід смолоскипів, приурочений 100-річчю від дня народження Євгена Коновальця. 22 і 30 червня у Стрию відбулися мітинги з нагоди початку Другої світової війни в 1939 р. і відновлення державності України в 1941 р.¹²⁹

У Львові 24 червня пройшов мітинг, організований УРП, де у виступах Степана Хмари та Ярослава Кендзьора лунали заклики щодо повалення московської імперії¹³⁰. 30 червня на пл. Ринок НРУ й УРП провели мітинг із нагоди 49-ї річниці проголошення Акта відновлення Української держави¹³¹. Того ж дня у Краковці Яворівського р-ну тисячі мітингувальників відзначили річницю від дня народження Романа Шухевича, якому напередодні в с. Білогорща було встановлено меморіальний знак.

У Дрогобичі 4 липня відбувся мітинг, на якому лунала думка повернути народові пам'ять про героїв ОУН–УПА. 8 липня на Вічеві площі у Львові пройшов мітинг, який організував керівник УНП Григорій Приходько. Демонстранти виступали проти підписання союзної угоди¹³². 21 липня багатотисячне зібрання львів'ян вітало прийняття «Декларації про державний суверенітет України». Народні депутати Ростислав Братунь, Богдан Горинь, Микола Горинь,

¹²⁶ Там само. Арк. 57.

¹²⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 4. Оп. 49. Спр. 63. Арк. 69.

¹²⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 767. Арк. 1.

¹²⁹ Там само. Спр. 975. Арк. 67–68.

¹³⁰ Там само. Спр. 767. Арк. 5.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. Арк. 70.

Михайло Косів, Ірина Калинець, Ярослав Кендзьор та Ігор Деркач вимагали прийняття Конституції України, «Декрету про владу» і негайної передачі радам приміщень об-, міськ- та райкомів. Із цією метою з 6 по 15 липня тривало пікетування обкому, що організував Комітет захисту громадянських прав, який очолював голова страйкому Віктор Фурманов¹³³. 22 липня на львівському стадіоні «Україна» за присутності 50 тис. глядачів відбулося пісенне свято з нагоди 100-річчя української еміграції в Канаді¹³⁴.

У Дрогобичі 23–24 липня тривало пікетування міськкому партії під гаслом «Смерть московській комуні!». 27 липня було проведено масове пікетування обкому¹³⁵. 16 жовтня у Львові й області відбулося пікетування партійних органів і спроби насильного виселення партапарату із займаних приміщень. Того ж дня у Стрию було зірвано адміністративну вивіску з будинку міськкому партії, заблоковано вхід у приміщення, перервано телефонний зв'язок, вимкнено енергопостачання. 17 жовтня подібна акція відбулася у Сколівському райкомі, де за рішенням місцевих рад райкомівське майно було опломбоване¹³⁶. 2 грудня у Самборі НРУ й УРП провели мітинг, лейтмотивом якого стало гасло «Новий союзний договір – нове ярмо України!»¹³⁷.

Передвиборний комуністичний патронат у Тернопільській обл. 15 січня 1990 р. описував першому секретарю Валентиніві Острожинському завідувач відділу обкому М. Віленчук. Було утворено 324 інформаційно-пропагандивні центри та проведено 127 зустрічей із виборцями¹³⁸. Перший секретар Тернопільського міськкому Віктор Рибін пропонував створити мобільні партійні групи з досвідчених комуністів, оскільки головна робота розгорнеться за місцем проживання виборців¹³⁹. Секретар Тернопільського райкому П. Янович викликав голів виконкомів і попередив, що у випадку висунення екстремістів на підвідомчих їм територіях – звільнення з роботи неминуче¹⁴⁰.

¹³³ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 753. Арк. 80.

¹³⁴ Там само. Спр. 767. Арк. 16.

¹³⁵ Там само. Спр. 783. Арк. 21.

¹³⁶ Там само. Арк. 34–35.

¹³⁷ Там само. Спр. 975. Арк. 12.

¹³⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 50.

¹³⁹ Там само. Арк. 4–10.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 51.

Протизаконне втручання партії підтверджував в інтерв'ю заступник голови крайової ради НРУ в Тернопільській обл. Василь Турецький. Він наголошував, що на комуністів – членів виборчих дільниць – чинився тиск їхнього партійного начальства. Були чисельні перешкоди в реєстрації кандидатів від демократичного блоку та спроби фальсифікування результатів виборів. За таких умов національно спрямовані об'єднання виступили єдиним фронтом, до складу якого ввійшли НРУ, УГС, ТУМ, СНУМ і товариства «Меморіал», «Дума» та «Вертеп»¹⁴¹.

Трудові колективи Тернопільського педагогічного інституту, ВО «Ватра», «Оріон», «Сатурн», «Текстерно» та Комбайнового заводу висунули стільки національних кандидатів, що ті претендували на 8 із 10 мандатів до Верховної Ради, на 59 із 126 – до обласної та на 42 % мандатів у районних, сільських і селищних радах¹⁴². 73 % жителів області підтримували гасло «Ради – без комуністів!». Працівники Бучацького заводу «Астрон» забалотували висунення кандидатури райкому – директора підприємства Олексія Гойняка. Прихильники місцевої філії ТУМ запропонували кандидатом у депутати ВР члена НРУ Левка Крупю, а жителі с. Нагірці висунули рухівця Володимира Кузимківа¹⁴³. Загалом, в області було делеговано 20 667 кандидатів. Із них 70 % – висунанці демократичного блоку¹⁴⁴.

Найчисельнішою антикомуністичною спілкою Тернополя була крайова рада НРУ, якою керував викладач Педагогічного інституту Богдан Бойко. Найбільше осередків діяло в Тернополі та однойменному районі – 53 філії, Підгаєцькому р-ні – 7, Зборівському – 9, Монастирському – 12, Бучацькому – 5, Збаразькому – 4, Теремовлянському – 9, Гусятинському – 6, Бережанському – 8. На чисельних мітингах у селах Слов'ятин, Завалів та Гиновичі Тернопільського р-ну під час створення рухівських осередків лунали заклики припинити здачу молока і м'яса в союзний продовольчий фонд¹⁴⁵. Чи не на всіх підприємствах Тернопільщини функціювали осередки ТУМ. Їх налічувалося 69 установ. Активно діяла тернопільська філія СНУМ, керівником якої було обрано Юрія Моргуна. 25 лютого в актовому залі Локомотиворемонтного заводу відбулася Установча

¹⁴¹ Інтерв'ю В. Турецького, записане 20 липня 2009 р. *Архів автора*.

¹⁴² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 49.

¹⁴³ Там само. Спр. 82. Арк. 5.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 73. Арк. 58.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 30.

конференція Тернопільського осередку екологічного товариства «Зелений світ». Її очолювали І. Пушкар, М. Гирич, П. Колесников, Д. П'ясецький¹⁴⁶.

У Тернополі 22 січня пройшов 20-тисячний мітинг, який преса назвала українською революцією¹⁴⁷. 5 березня в Монастириськах і Коропці Чортківського р-ну відбулися мітинги, організовані НРУ, ТУМ та УРП, які прийняли рішення не висувувати кандидатів від КПРС на повторні вибори¹⁴⁸. У квітні в Теревовлі було зруйновано погруддя першого голови райвиконкому Федора Мірошниченка¹⁴⁹. 18 січня прихильники НРУ організували пікет Бережанського маслозаводу і припинили відвантаження його продукції на Москву¹⁵⁰.

Після оголошення результатів виборів до переліку народних депутатів ВРУ потрапили: голова Тернопільської обласної організації УГС Леон Горохівський, вчителька Козівської СШ № 1, голова районної організації НРУ Катерина Завадська, викладач Тернопільського педагогічного інституту, заступник голови крайової організації НРУ Володимир Колінець, заступник директора Тернопільського краєзнавчого музею Левко Крупа, голова ТУМ Дмитро Павличко, голова Тернопільської обласної організації товариства «Меморіал» Марія Гуменюк, викладач Тернопільського педагогічного інституту Богдан Бойко, кардіолог Чортківської районної лікарні Мирослав Мотюк, директор корпорації «Укргаз» Михайло Мацялко і міністр промисловості будівельних матеріалів УРСР Олександр Шевченко. Більшість із них поповнила ряди антикомуністичної «Народної ради»¹⁵¹.

В обласну раду пройшли 63 % комуністів. Їх головою став перший секретар обкому Валентин Острожинський. Національні сили отримали 71 % мандатів у міській раді, яку очолив начальник КБ ВО «Ватра» В'ячеслав Негода. У районні ради потрапило 73 % комуністів, у сільські – 52 %. У 14 районах головами районних рад були обрані перші та другі секретарі райкомів. Але після швидкого виходу депутатів із комуністичних лав, компартійна присутність

¹⁴⁶ Тернопіль вечірній. 1990. 1 квітня. С. 2.

¹⁴⁷ Тернове поле. 1990. № 1. Січень. С.2.

¹⁴⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 42.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 81. Арк. 66.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 73. Арк. 30.

¹⁵¹ Левченко В. Недовір'я. Чи випадковість? *Тернопіль вечірній*. 1990. 1 квітня. С. 3.

змаліла до 34 % в обласній раді, до 18 % у міській та до 8 % у сільських радах Тернопілля. Тому наприкінці року перший секретар обкому Іван Бойко визнав поразку комуністичних сил¹⁵².

У Тернопільському палаці культури «Текстильник» ТУМ і «Промсвіта» 21 квітня провели зібрання, присвячене січовому стрілецтву, де лунали заклики до запровадження у навчальних закладах курсу «Історія України»¹⁵³. 29 квітня на Театральній площі Тернополя відбулося урочисте освячення національного стягу України та встановлення його на будівлі міськради¹⁵⁴. 31 квітня на Співочому полі пройшов багатотисячний мітинг, організований НРУ, ТУМ, УГС і СНУМ на підтримку рішення литовського парламенту про вихід із складу СРСР¹⁵⁵. 19–20 травня в Тернополі відбувся Фестиваль українського слова. Депутат ВРУ Роман Гром'як, народний артист СРСР Дмитро Гнатюк і заступник голови міськвиконкому Петро Ковч говорили про неможливість духовного відродження за умов відсутності державної самостійності України¹⁵⁶. 1 липня на подвір'ї колишньої тюрми НКВС у Тернополі національно-демократичні сили відзначили День пам'яті комуністичних репресій¹⁵⁷. 7 липня міськрада прийняла рішення передати новоствореному Товариству творчої молоді частину приміщення обкомівського громадсько-політичного центру. 11 липня 128 підприємств Тернопільської обл. підтримали страйк шахтарів України і припинили роботу¹⁵⁸.

Міськрада 18 липня прийняла рішення щодо демонтажу пам'ятників Леніну, Марксу, Затонському, Галану та військовим Радянської армії¹⁵⁹. 23 липня відбулося спільне засідання представників страйкових комітетів Тернопільщини й осередків НРУ. Тут було обрано страйковий комітет, який очолив слюсар НВО «Ватра» С. Волошин¹⁶⁰. 29 липня на Співочому полі Тернополя відбувся мітинг, який очолював заступник голови крайової ради НРУ Василь Турецький. Голова рухівської філії Богдан Бойко ініціював створення

¹⁵² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 155.

¹⁵³ Тернове поле. 1990. № 3. Червень. С. 1.

¹⁵⁴ Тернопіль вечірній. 1990. 22 квітня. С. 1.

¹⁵⁵ Бридун Є. Що з нами буде? *Тернопіль вечірній*. 1990. 8 квітня. С. 2.

¹⁵⁶ Тернопіль вечірній. 1990. 27 травня. С. 1.

¹⁵⁷ Там само. С. 2.

¹⁵⁸ Яремчук О. На підтримку гірняків. *Тернопіль вечірній*. 1990. 15 липня. С. 1.

¹⁵⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 91–92.

¹⁶⁰ Грещук Г. Страйковий комітет: мета і структура. *Тернопіль вечірній*. 1990. 26 серпня. С. 1.

серед обласних депутатів «Народної ради», яка би виступила проти комуністичної більшості¹⁶¹. 30 липня прихильники НРУ, УРП і СНУМ облили фарбою пам'ятник Леніну. 8 серпня 1990 р. міська рада Тернополя однією з перших в Україні демонтувала його¹⁶².

На зборах партійно-господарського активу Івано-Франківської обл. 7 лютого 1990 р. перший секретар обкому Зиновій Куравський говорив, що передвиборні позиції партії перебувають у становищі «пан або пропав»¹⁶³. Під час лютневого пленуму обкому він закликав не реєструвати кандидатів від національних сил і відшукувати в їхніх біографіях дискредитаційні факти¹⁶⁴. Перший секретар Івано-Франківського міськкому Ярослав Федорчук відмовляв у прописці національним висуванцям, внаслідок чого єпископ УГКЦ Павло Василик втратив можливість балотування¹⁶⁵. Рішення бюро Снятинського райкому від 21 лютого зобов'язувало секретарів парткомів очолити виборчу кампанію і забезпечити якомога більшу кількість кандидатів від КППС. Надвірнянський райком постановив до виборів не розглядати питань про відновлення діяльності закритих храмів УГКЦ¹⁶⁶.

Напередодні виборів громадсько-політичний центр обкому провів соціологічне опитування 5 000 жителів області щодо ставлення до державних символів УРСР і СРСР. За його результатами, прихильність до жовто-блакитного прапору та тризубу виявили 74 % українців, 11 % росіян, 10 % євреїв. Серед українців прибічників НРУ, «Меморіалу», «Зеленого світу» і ТУМ виявився 81 %¹⁶⁷.

Учасники мітингу 21 січня 1990 р. в Івано-Франківську вимагали припинити втручання обкому в роботу виборчих комісій сіл Саджівка Надвірнянського р-ну, Козино Галицького р-ну та Вербівці й Сарафинці Городенківського р-ну¹⁶⁸. 25 січня НРУ та УРП пікетували приміщення обкому. Вони вимагали ліквідації усіх партійних структур, передачі собору Святого Воскресіння УГКЦ, а обкомівського житлового будинку – багатодітним сім'ям¹⁶⁹. 29 січня

¹⁶¹ Олесів І. Влада народів. *Тернове поле*. 1990. № 15. Серпень. С. 1.

¹⁶² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 17.

¹⁶³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1293. Арк. 2–8.

¹⁶⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5532. Арк. 100.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 5571. Арк. 2.

¹⁶⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 911. Арк. 4–6.

¹⁶⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5554. Арк. 150.

¹⁶⁸ Там само. Спр. 5571. Арк. 2.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 5538. Арк. 19.

відбулося блокування роботи Івано-Франківського міськкому¹⁷⁰. 21 квітня у с. Топільське Рожнятівського р-ну голова місцевого осередку НРУ І. Люльчак побився з керівником виборчої комісії комуністом В. Паньківим, за що першого було притягнуто до кримінальної відповідальності. 26 квітня Сваричівська виборча комісія Рожнятівського р-ну зупинила вибори кандидата від НРУ Т. Гроздницького, звинуваченого в порушенні правил передвиборчої агітації, а матеріали передала до прокуратури¹⁷¹.

Незважаючи на комуністичний опір, до ВРУ було обрано більшість представників національних сил Івано-Франківщини, як-от: співробітник Івано-Франківського краєзнавчого музею, голова обласного товариства «Меморіал» Зіновій Дума, член виконкому крайової організації НРУ, професор Івано-Франківського інституту нафти і газу, заступник голови крайової ради НРУ Степан Волковецький, член президії Львівської регіональної організації НРУ, заступник директора Львівського інституту ботаніки Михайло Голубець, головний редактор газети «Агро», секретар Коломийської територіальної організації НРУ «Покуття» Дмитро Захарук, завідувач кафедри Івано-Франківського педагогічного інституту Василь Костицький, голова УРП Левко Лук'яненко, секретар правління Київської організації Спілки письменників УРСР Петро Осадчук, заступник директора Київського науково-дослідного інституту урології та нефрології, член ради ТУМ Любомир Пиріг, керівник літературної студії Івано-Франківського педагогічного інституту, голова Івано-Франківської крайової комітету ТУМ Степан Пушик, член крайової ради НРУ Богдан Ребрик, артист Івано-Франківського драматичного театру, член правління обласної ради ТУМ Володимир Шлемко, засновник товариства «Рух», викладач Івано-Франківського медичного інституту Маркіян Чучук. Усі вони ввійшли до складу «Народної ради». Натомість другий секретар обкому Євген Новицький став членом «Групи 239»¹⁷².

У 137 округах виборів до обласної ради депутатські мандати отримали 110 висуванців демократичного блоку, або 80 %. Сюди потрапило лише 4 партійні депутати. Головою Івано-Франківської обласної ради став керівник місцевої організації НРУ Микола

¹⁷⁰ Там само. Спр. 5571. Арк. 25.

¹⁷¹ Там само. Спр. 5567. Арк. 98.

¹⁷² Там само. Спр. 5560. Арк. 1–4.

Яковина. У міській раді антикомуністичні сили становили 87 % депутатського корпусу. Її очолив аспірант Івано-Франківського інституту нафти і газу, член НРУ Ярослав Тайліх. У 7 із 17 міських та районних рад прошарок комуністів не сягав й 10 %. Із 397 селищних і сільських рад 348 очолили прихильники національних сил, або 87 %.

Так, 2 квітня сесія Калуської ради, 3 квітня – Івано-Франківської, 4 квітня – Долинської і Надвірнянської районних рад прийняли рішення встановити поряд із прапором УРСР національний. Ці ради зобов'язали сільські виборні органи вивісити жовто-блакитні знамена із тризубами та в роботі сесій використовувати гімн «Ще не вмерла Україна»¹⁷³. 13 квітня сесія обласної ради винесла рішення про винесення погруддя Леніна із зали засідань¹⁷⁴.

На мітингу 17 квітня у Рожнятові депутат обласної ради Л. Михайлів закликав громаду вступати у НРУ¹⁷⁵. 22 квітня в Долині пройшов мітинг національних сил, де була освячена національна символіка, а міське керівництво демонстративно винесло портрети Леніна з адміністративних приміщень району. Того ж дня у Болахіві Долинського р-ну було пошкоджено пам'ятник Леніну¹⁷⁶. 22 квітня на зборах Снятинського осередку ТУМ лунали заклики до встановлення чорно-червоного прапора й організованих виступів проти компартійної влади. У центрі Снятина було встановлено плиту з надписом щодо майбутнього спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку¹⁷⁷. У Старому Угринові Калуського р-ну встановлено пам'ятник Степанові Бандері та перейменовано на честь його сподвижників кілька вулиць села. Загалом, в Івано-Франківську та області було зруйновано понад 17 пам'ятників Леніну й діячам СРСР і КПРС¹⁷⁸.

У Городенці 22 квітня відбувся мітинг із нагоди проголошення Української духовної республіки, як одного із засобів культурного відродження України¹⁷⁹. 25 квітня Коломийська міськрада прийняла постанову про утворення муніципальної міліції. Цього ж дня НРУ організувало пікетування райвідділу внутрішніх справ на захист осіб, що 16 квітня вчинили наругу над пам'ятником Леніну

¹⁷³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 5581. Арк. 35.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 5568. Арк. 2–4.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 5567. Арк. 99.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 64.

¹⁷⁷ Там само. Спр. 5528. Арк. 18.

¹⁷⁸ Там само. Спр. 5544. Арк. 42.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 5567. Арк. 90.

в с. Отиня. 28 квітня в Коломиї було проведено мітинг, де лунали заклики зриву призовної кампанії та створення української армії¹⁸⁰. 26 квітня в Косові з нагоди роковин Чорнобильської трагедії відбувся мітинг, де лунали заклики суду над КПРС¹⁸¹. 4 травня міськрада Калуша прийняла рішення про підпорядкування правоохоронних органів, закладів освіти й господарських організацій та їхню департизацію¹⁸².

У травні 1990 р. облвиконком зареєстрував статут Братства воjakів УПА Карпатського краю¹⁸³. У вересні утворено Крайову спілку політв'язнів України, яка стала підрозділом товариства «Меморіал»¹⁸⁴. 22 вересня відбулася III Конференція крайової ради НРУ. Лідером партії було обрано М. Яковину¹⁸⁵. Працювало понад 450 рухівських осередків. Найбільше – в Івано-Франківську – 115 філій, у Коломиї – 67 філій, у Калуші – 52 філії¹⁸⁶. У Снятинському р-ні філія НРУ об'єднувала 37 осередків¹⁸⁷.

Від жовтня 1990 р. бере початки молодіжна організація «Української Христової молоді»¹⁸⁸. Тоді ж відбулося засідання обласного осередку спілки «Чорнобиль», якою керував інструктор облпрофради Н. Кайдаш¹⁸⁹. 20 жовтня пройшла III Обласна конференція товариства «Меморіал», якою керував Зиновій Дума. Спілка об'єднувала 72 осередки¹⁹⁰. Того ж місяця заявило про себе товариство «Лемківщина»¹⁹¹. 700 медичних працівників області згуртувало лікарське товариство «Прикарпаття», створене в жовтні 1990 р.¹⁹². Тоді ж засновано крайову організацію – Українську спортивну асоціацію¹⁹³. Обласна філія асоціації «Зелений світ», яку заснував Р. Степаняк, скликала Установчу конференцію в листопаді 1990 р.¹⁹⁴.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 74.

¹⁸¹ Там само. Арк. 92.

¹⁸² Там само. Арк. 131.

¹⁸³ Там само. Спр. 5596. Арк. 7.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 8.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 2–17.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 4.

¹⁸⁷ Там само. Спр. 5567. Арк. 101.

¹⁸⁸ Там само. Спр. 5596. Арк. 8.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 17.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 11.

¹⁹¹ Там само. Арк. 16.

¹⁹² Там само. Арк. 17.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. Спр. 5554. Арк. 248.

Суспільно-політичну воєнізовану організацію «Народний фронт України» очолював П. Шевчук¹⁹⁵. Головою Рогатинського товариства «Дзвін» був керівник місцевої ради О. Бойкевич. Спількою «Гуцульщина» керував редактор газети «Верховинські вісті» Дмитро Ватаманюк¹⁹⁶. 17 листопада відбулася Установча конференція Івано-Франківської організації ДПУ. Її керівниками стали С. Волковецький та Р. Лучинський¹⁹⁷. У листопаді відбулася обласна конференція Союзу солдатських матерів, які вимагали припинити призов до лав Радянської армії¹⁹⁸.

Готуватися до виборів 1990 р. Волинський обком розпочав ще влітку 1989 р. 29 серпня у засіданні бюро прийняли участь керівники партійних, радянських і силових інституцій. Вони отримали настанови щодо максимального сприяння комуністичним кандидатам. Тут відбувалося обговорення основного партійного завдання – наповнити республіканську і місцеві ради членами партійного активу. З цієї метою партапарат утворив робочі групи, які проводили зустрічі у трудових колективах і за місцем проживання виборців, «круглі столи», політдні тощо. Запрацювали інформаційні центри, дискусійні клуби, прямі лінії з кандидатами в межах засідань клубу «Діалог»¹⁹⁹. Серед заходів недопущення в ради лідерів національних формувань значилися: викривальні публікації у пресі, на радіо й телебаченні, виступи на сільських зібраннях постраждалих від ОУН–УПА, протидія силових структур проведенню мітингів, розповсюдження агіток про здобутки радянської влади, зустрічі із членами КПЗУ та демонстрування переваг комуністичного ладу.

Із перебігом виконання партійних постанов 11 жовтня 1989 р. обком ознайомив другий секретар Іван Петрук. За його словами, у Ратнівському, Маневицькому, Рожищенському р-нах відбулися зустрічі місцевого партактиву з колективами навчальних закладів. У Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинську відбулися загальні збори парткомітетів і членів РТК. У Локачинському, Іваничівському, Камінь-Каширському р-нах проведено сільські сходи щодо викриття реакційної суті українського націоналізму²⁰⁰. 1 бе-

¹⁹⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 5596. Арк. 10.

¹⁹⁶ Там само. Спр. 5554. Арк. 245.

¹⁹⁷ Там само. Спр. 5596. Арк. 6.

¹⁹⁸ Там само. Арк. 15.

¹⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 3.

²⁰⁰ Вітрик. А. Увага! Ідеологічна диверсія. *Криця*. 1990. Грудень. С. 1.

резня 1990 р. секретар обкому Степан Купріянов інформував членів бюро про додаткові заходи в контексті підготовки та проведення виборів. Із його слів, правоохоронними органами було не допущено проведення 11 мітингів та 8 страйків і притягнуто до відповідальності 13 осіб. У 9 округах щодо виборів до ВР було висунуто 93 комуністи, кожен із яких провів понад 50 зустрічей із виборцями. На 130 мандатів до обласної ради націлилася 541 член КПРС. У виборах взяли участь 94 % мешканців області²⁰¹.

Все ж 18 лютого 1990 р. на Замковій площі у Луцьку відбувся мітинг, організований активістами УГС, НРУ й УРП. Під лозунгами «Геть КПРС!», «Слава Україні!», «Партію на смітник історії!» лунали заклики до розпаду Радянського Союзу, ліквідації парткомів і відмови від служби у збройних силах СРСР. Після цього демонстранти прийшли до приміщення обкому, де розпочалося безтермінове пікетування. Подібні акції того ж дня відбулися у Горохові, Іваничах і Ківерцях²⁰². Напередодні виборів у Луцьку, Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинську, Ківерцях, Горохові, Турійську, Ратне представники НРУ, УГС, УРП, ТУМ й асоціації «Зелений світ» проводили масові акції громадянської непокори: пікетування партійних установ, страйки та голодування²⁰³.

Депутатами ВР від національних сил було обрано: викладача Луцького педагогічного училища Олександра Гудиму, заступника начальника відділу Луцького підшипникового заводу, голову Луцького осередку ТУМ Ярослава Дмитришина, кореспондента газети «Голос України», члена «Просвіти» Андрія Бондарчука, завідувача відділу охорони здоров'я Волинської обл. Павла Віцяка, геолога Ковельської геологорозвідувальної партії, члена НРУ Андрія Мостиського, начальника відділу Нововолинського заводу спеціального технологічного обладнання, голову Нововолинської крайової організації НРУ Федора Свідерського. Всі вони наповнили «Народну раду». Голова виконкому Волинської обласної ради народних депутатів Михайло Парасунько, начальник політичного відділу Західного прикордонного округу КДБ СРСР Юрій Бабанський та заступник голови правління «Укragропромбуд» Валентин Леміш увійшли до «Групи 239» або до інших фракцій²⁰⁴.

²⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 12.

²⁰² Там само. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 70.

²⁰³ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 6.

²⁰⁴ Там само. Арк. 4.

Відтак, до ВР потрапило 77 % комуністів, обласної – 87 %, міської – 58 %, районних рад – 53 %²⁰⁵. Серед 76 депутатів облради опинилися 14 із 17 перших секретарів райкомів і 16 із 18 голів міськвиконкомів²⁰⁶. Обласну раду очолив перший секретар обкому Володимир Блаженчук. Головою Луцької міської ради народних депутатів став голова Луцького виконавчого комітету міської ради Антон Кривицький. Керівником Старовижівської райради – перший секретар райкому В. Зимич. Очільником Маневецької – другий секретар райкому В. Павлюк²⁰⁷.

Але у другій половині 1990 р. – першій половині 1991 р. партійні квитки здали 78 % депутатів обласної ради, 87 % міської ради, 79 % сільських і селищних рад. Наприкінці 1990 р. перший секретар волинського обкому й голова облради Володимира Блаженчук із трибуни ХХІV Партконференції змушений був визнати: обласна парторганізація вибори програла²⁰⁸.

У Луцьку 19 травня 1990 р. відбулися установчі збори місцевої філії УРП, які висловилися за заборону КППС²⁰⁹. У червні в Ковелі, Нововолинську, Горохові та Ківерцях члени НРУ й УРП робили спроби в судовому порядку передати партійні періодичні видання в руки новообраних радянських інституцій²¹⁰. Влітку в Луцьку проведено II Республіканський фестиваль «Оберіг-90», який став виразником прагнення волинян до відродження національної культури²¹¹. 11 липня в Нововолинську відбувся страйк шахтарів, організований НРУ. Головним прагненням страйкарів була якнайшвидша декомунізація вугільної промисловості регіону²¹².

Від 2 до 13 вересня тривало пікетування приміщення обкому партії, а 14 вересня розпочалося блокування його роботи. Мітингарі вимагали демонтажу пам'ятника Леніну, виступали проти укладання союзної угоди, ратували за розпуск кол- і радгоспів та бойкот передплати партійної періодики й позбавлення КПУ права власності²¹³. 9 вересня у с. Новий Загорів Локачинського р-ну

²⁰⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 1006. Арк. 70.

²⁰⁶ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 5.

²⁰⁷ Там само. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 134.

²⁰⁸ Там само. Спр. 1013. Арк. 13.

²⁰⁹ Там само. Спр. 1006. Арк. 62.

²¹⁰ Там само. Спр. 1020. Арк. 114.

²¹¹ Там само. Арк. 118.

²¹² Там само. Спр. 1026. Арк. 51.

²¹³ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 33.

НРУ, УРП, ТУМ провели мітинг, де були присутніми представники національних спілок Львівщини, Рівненщини, Тернопільщини й Івано-Франківщини. Тут лунали відозви щодо реабілітації жертв НКВС і відродження забутих імен воїнів ОУН–УПА²¹⁴.

Колективи Луцького педагогічного інституту та філії Львівського політехнічного інституту 4 жовтня відмовилися виконувати комуністичну пропагандивну роботу на підприємствах Волині²¹⁵. Викладачі та студенти навчальних закладів вимагали надати «Декларації про державний суверенітет України» статусу Конституційного акта, вважали недопустимим підписання союзної угоди, засуджували діяльність «Групи 239», закликали до відставки Леоніда Кравчука та Віталія Масола, вимагали передачі історичному факультету приміщення будинку політосвіти обкому партії. Особливо наголошувалося на деідеологізації навчального процесу²¹⁶. 17 листопада місцева філія УРП розповсюдила у Володимир-Волинському військовому гарнізоні звернення, у якому закликала протистояти спробам партійного керівництва області придушити демократію і розправитися з національними лідерами краю²¹⁷.

Перший секретар Рівненського обкому Петро Прищепя й секретар з ідеології Микола Ткачук 18 лютого 1990 р. зібрали не лише партійний, а й силовий, адміністративний і господарський апарат області. Тут лунали накази не повторювати минулорічних помилок, перестати ліберальничати з націоналістами й застосувати до них усю силу радянських законів. А також докласти максимум зусиль, щоби представниками в республіканській, обласній, міських, районних і сільських радах були найкращі мешканці Волині – багатолітні партійні працівники²¹⁸.

Про таке курування виборів розповідав в інтерв'ю начальник цеху РАЕС, член НРУ Р. Омельчук. «Вибори 1990 р., – пригадував він, – були контрольованими КППС. Відчувалося застосування адміністративного та силового ресурсів. Зав'язувалися гострі дискусії, де партійні висуванці не знаходили відповідей на запитання про сталінські злочини та порожні крамниці. Доходило і до сутичок. На ВО “Азот” рухівці силою зірвали виступ другого секретаря

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само. Оп. 17. Спр. 1013. Арк. 31.

²¹⁶ Там само. Оп. 26. Спр. 47. Арк. 17–18.

²¹⁷ Там само. Оп. 17. Спр. 1013. Арк. 50.

²¹⁸ Там само. Арк. 58.

міськкому В. Бербенця. Опозиційну кандидатуру інженера РАЕС І. Даньківа зареєстровано не було. За першого секретаря Володимирецького райкому Сергія Каменчука проголосувало 3 тис. солдат, які проходили строкову службу у Чехословаччині»²¹⁹.

На 1 січня 1990 р. на підприємствах Рівного, Кузнецовська, Рівненського, Дубнівського, Здолбунівського, Костопільського і Червоноармійського р-нів діяло 127 осередків НРУ, УГС, УРП. У м. Рівне функціювало понад 70 осередків НРУ²²⁰. Серед навчальних закладів Рівненщини стрімко знаходила прихильників СНУМ. Завершувалася консолідація новопосталих філій ТУМ²²¹.

У містах Рівне, Кузнецовськ, Костопіль, Сарни 21 січня під егідою НРУ відбувалися мітинги з нагоди Акта Злуки, де ширилися національні вимоги та погрози в бік партійної верхівки області²²². Лунали заклики до повалення наявного ладу, бойкоту виборів і гасла «Смерть бюрократам!» та «Кацапи геть з України!»²²³. Того ж дня демонстранти блокували дорогу Рівне–Дубно з метою перешкодити будівництву Дубенської АЕС²²⁴. 9 березня на рівненській площі ім. Короленка представники НРУ, ТУМ, УРП і СНУМ провели мітинг, встановили національний прапор і заклали пам'ятник Тарасові Шевченку²²⁵.

Мандати до ВРУ виборола антикомуністична більшість: інженер ВО «Азот», член правління ТУМ Василь Червоний, заступник начальника «Рівнепромбуд», заступник голови НРУ Микола Поровський, доцент Інституту інженерів водного господарства Володимир Пилипчук, голова Дубенської районної ради Василь Білий, редактор Острозької районної газети «Зоря комунізму» Валерій Баталов, завідувач відділенням Дубровицької районної лікарні Олександр Костюк, заступник голови виконавчого комітету Гоцанської районної ради Василь Руденко, директор ВТО «Рівнеліс» Микола Шершун, голова Рівненського обласного агропромислового комітету Аркадій Єршов. Партійне керівництво репрезентував перший секретар Володимирецького райкому Сергій Каменчук.

²¹⁹ Інтерв'ю Р. Омельчука, записане 3 червня 2009 р. *Архів автора*.

²²⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 140. Спр. 26. Арк. 46.

²²¹ Там само. Спр. 31. Арк. 42.

²²² Там само. Арк. 1.

²²³ Там само. Арк. 15.

²²⁴ Там само. Арк. 11.

²²⁵ Там само. Спр. 25. Арк. 10.

До обласної ради потрапило 80 % комуністів. Їх очолив перший секретар обкому Петро Прищепа. Серед депутатів облради було 23 представники НРУ. До складу міської обралося 63 % членів КПРС²²⁶. Їх очолив Іван Федів. Національні сили представляли 90 рухівців²²⁷. У районних і сільських радах опинилося 71 % компартійців. 14 із 15 перших секретарів райкомів стали головами районних рад. Але до кінця 1990 р. партійності позбавилося 78 % депутатів обласної, 83 % міської й 79 % сільських рад. На початку 1991 р. перший секретар обкому Віталій Луценко визнав, що обласна партійна організація опинилася на задвірках політичного життя²²⁸.

На пл. Радянській у м. Рівне 10 вересня під егідою УРП розпочалося блокування роботи обкому. Акції протистояли загони міліції та пожежників. Пікетувальники вимагали передачі майна КПУ українському народу²²⁹. 22 вересня у Рівненському будинку культури відбулася Установча конференція крайової організації ДПУ, яку очолювали С. Бабій та О. Денишук²³⁰. 30 вересня у Здолбунові пройшов мітинг, на якому демонстранти закликали Верховну Раду відмовитися від підписання союзної угоди. Лунали вимозви щодо відставки прокомуністичних голів районної та міської рад і виконкомів І. Конончука, А. Дольного, І. Гречаного, Є. Наумкіна²³¹.

На мітинги в Рівному сходилося до 30 тис. городян, у Кузнецовську, Дубно, Здолбунові, Костополі, Сарнах – до 10 тис. 1 жовтня у Рівному і Дубно відбулися 5-тисячні виступи прихильників НРУ, УРП та СНУМ, що заявляли про солідарність із мітингувальниками в Києві. Національні лідери краю Василь Червоній, Володимир Пилипчук, Микола Поровський, С. Олексіюк, О. Новак, І. Дем'янюк, В. Марчук, І. Федів, В. Коваленко, О. Гуменюк, В. Веремчук говорили про те, що після проголошення «Декларації» Україна стала незалежною державою. 7 листопада у Здолбунові під егідою НРУ й асоціації «Зелений світ» відбулася демонстрація, яка закликала не святкувати річницю більшовицького перевороту²³².

²²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 15.

²²⁷ Там само. Спр. 26. Арк. 48.

²²⁸ Там само. Спр. 11. Арк. 6.

²²⁹ Несенюк М. УРП проти КПРС. *Рівне*. 1990. 5 вересня. С. 1.

²³⁰ Рудницька А. Ще одна партія. *Рівне*. 1990. 29 вересня. С. 2.

²³¹ Дзвін. 1990. 23 жовтня. С. 2.

²³² Там само. С. 1.

Чернівецький обком 20 лютого 1990 р. прийняв до виконання таємну постанову ЦК КПУ «Про додаткові заходи щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації». Перший секретар обкому Євген Дмитрієв і секретар з ідеології Едуард Кузнецов наказували активізувати взаємодію партійних, силових, адміністративних і господарських структур у напрямі блокування мітингового та страйкового рухів. Співробітники міліції, КДБ і прокуратури повинні були виявляти та притягувати до відповідальності лідерів й активних членів НРУ, УГС і СУМБ та посилити охорону партійних будівель. Відповідальність за виконання цих заходів покладалася на обкомівців В. Купцова, І. Пікузу та П. Мельника. Їхньому колезі А. Приходнюкові доручили організувати виступи священників РПЦ на телебаченні, радіо й у пресі із закликами не брати участі в «мітинговому марафоні».

Вказані обкомівці 23 лютого доповіли, що всі виборчі дільниці перебувають під їхнім контролем. Силкові структури знешкодили проведення восьми страйків і дев'яти мітингів. Було притягнуто до відповідальності 18 осіб, що порушували порядок проведення вуличних акцій²³³. 24 грудня голова обласного виборчого комітету К. Янош розіслав таємні рекомендації окружним комісіям не реєструвати членів товариства «Зелений рух радянської Буковини» на чолі з його головою Леонідом Сандуляком.

На виборчих дільницях Чернівців, Кіцманського, Глибоцького, Заставнівського, Путильського, Сторожинецького та Хотинського р-нів 2 березня було зафіксовано факти втручання райкомівських співробітників у роботу комісій. 4 березня працівники виборчих дільниць Сокирянського і Новоселицького р-нів були помічені в консультаціях із сторонніми особами. У Кельменецькому та Глибоцькому р-нах зафіксовано силове відсторонення спостерігачів від національних партій. У Чернівцях, Сторожинці, Путилі й Хотині комуністичні кандидати проводили агітацію у день виборів²³⁴.

У відповідь на це голови рад трудових колективів і керівники страйкомів чернівецьких ВО «Черемош», «Восход», «Буковина», «Трембіта», «Електронмаш», «Кварц», «Будматеріали», Дністровського гідровузла, Новоселицького птахокомбінату намагалися не пускати райкомівських працівників на територію підприємств.

²³³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 14–15.

²³⁴ Там само. Спр. 369. Арк. 10–12.

Трудові колективи не приходили на зустрічі з обкомівськими висуванцями, погрожували адміністраціям страйками, зривали засідання партійних комітетів, на зборах РТК висовували кандидатури членів НРУ й ТУМ.

Щоб зупинити комуністичний реванш національні сили Буковини від січня до березня 1990 р. провели 21 національний захід, консолідований із НРУ. До керівного складу входили: Олег Панчук, Володимир Старик, В. Клим, В. Жорін, В. Кондратенко, М. Кушнір, В. Бойчук. І. Місюра, К. Катеринчук²³⁵. ТУМ очолювали Т. Кияк, В. Косяченко, М. Поляк, М. Говалешко²³⁶. Товариством «Зелений рух радянської Буковини» керували Леонід Сандуляк, Я. Кирпушко, В. Кондратенко²³⁷. Історико-культурологічне товариство «Оберіг» очолювали М. Бучко, І. Буркут, М. Камолова, Б. Ридуш, а чернівецьку філію УГС – В. Кузьмін, Й. Зісельс, Д. Ганкевич, С. Солтус²³⁸.

У стінах Чернівецького державного університету, Медичного інституту, 18 технікумів та училищ Чернівеччини успішно розгорнула діяльність СУМБ. Її діяльністю керували Л. Чернега та К. Бондаренко²³⁹. Паралельно діяв Український студентський союз, який очолював О. Хавич²⁴⁰. Творчу молодь об'єднувала літературна студія «Січ» («Слово і час»), якою керував Г. Галиць. Студентським науково-мистецьким клубом провадив В. Маслюченко²⁴¹. Помітною була діяльність Асоціації вчителів української мови. Нею керував І. Машковський²⁴².

У січні 1990 р. оформився Комітет за відродження УГКЦ. Його очолювали М. Джуряк та В. Котик. Від лютого 1990 р. починає існувати Демократичний союз, що сформувався у стінах ЧДУ. Ним керував студент Є. Погоржельський. Того ж місяця на політичну арену виходить Ініціативна група УАПЦ, яка ставила перед собою завдання відродження українського православ'я на Буковині. Керували спілкою В. Старик, С. Мельничук, Л. Скибінська. 28 квітня відновило діяльність товариство «Український народний дім

²³⁵ Там само. Спр. 350. Арк. 18.

²³⁶ Там само. Арк. 23.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само. Арк. 9–10.

²³⁹ Там само. Арк. 67.

²⁴⁰ Там само. Арк. 12.

²⁴¹ Там само. Арк. 24.

²⁴² Там само. Арк. 25.

в Чернівцях». Фундатори спілки І. Андрич, Р. Завада, І. Ільницький розпочали заходи щодо повернення конфіскованого комуністами майна²⁴³.

У травні 1990 р. заявив про себе чернівецький осередок УРП. Керували філією В. Кузьмін, І. Кравчук, М. Когут, І. Нестерук, Д. Ганкевич, Е. Ганкевич²⁴⁴. Тоді ж було опубліковано маніфест чернівецької філії ДПУ. Організатором став аспірант ЧДУ І. Чеховський²⁴⁵. Паралельно виникає Асоціація жінок Радянської Буковини. Фундатором виступила членкиня Союзу письменників УРСР Галина Тарасюк²⁴⁶.

До ВР було обрано: голову колгоспу ім. Шевченка Сокирянського р-ну Дмитра Бабія, голову колгоспу ім. Леніна Вижницького р-ну Василя Біденого, голову Чернівецької профспілки працівників агропромислового комплексу Івана Бойка, начальника Західного прикордонного округу КДБ СРСР Володимира Стуса, радника міністра охорони здоров'я Афганістану Георгія Ходоровського. Представниками партійного апарату стали перший секретар обкому Євген Дмитрієв, другий секретар – Микола Ревенко та перший секретар Сторожинецького райкому Віктор Жук. Вони ввійшли у «Групу 239» або близькі до неї парламентські фракції.

До депутатського корпусу обласної ради потрапило 98 % комуністів. Їх очолив перший секретар обкому Євген Дмитрієв. Депутатами стали й 13 рухівських висуванців на чолі з Олегом Панчуком та Б. Бакисом. За них проголосувало понад 50 тис. жителів Чернівців. До міської ради потрапило 79 % компартійців. Керівником став голова виконавчого комітету Чернівецької міської ради Павло Каспрук. У районних і сільських радах опинилося 84 % членів КПРС. Головами стали райкомівські й господарські керівники середнього рівня. Не встиг перший секретар обкому та голова обласної ради Євген Дмитрієв оголосити про перемогу, як партію покинуло 73 % депутатів обласної ради, 79 % – міської і 81 % – районних та сільських рад²⁴⁷.

Робітники ВО «Кварц», очолювані Білявським, 25 червня 1990 р. направили до ВР телеграму: «Вимагаємо, щоб представники Буковини перейшли на демократичну сторону, тому що народ не з

²⁴³ Старик В. Відродження товариства. *Буковинський вісник*. 1990. № 6. С. 1.

²⁴⁴ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 25.

²⁴⁵ Там само. Спр. 284. Арк. 147.

²⁴⁶ Там само. Спр. 350. Арк. 26.

²⁴⁷ Там само. Арк. 18.

комуністами і нащадки їм цього не пробачать»²⁴⁸. 3 липня перед приміщенням Президії ВР мешканець с. Брусниця Кіцманського р-ну Журавель розмістив плакати з гаслами «Ганьба народним депутатам від Буковини!», «Буковинські депутати – зрадники українською народу!». Коли його розшукали працівники чернівецького партапарату з вимогою пояснень, він відповів: «Ви не за самостійну Україну і життя на Буковині вам не буде»²⁴⁹.

НРУ, УРП, ТУМ, СУМБ 28 червня 1990 р. провели Молебень пам'яті жертв сталінських репресій, який здійснив єпископ УАПЦ Данило. Наступною акцією став «живий ланцюг» «Єдність проти тоталітаризму», що простягнувся від чернівецького приміщення УВС до будівлі КДБ. В акції взяли участь мітингувальники зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя та Рівного. Вони підняли 17 жовто-блакитних знамен і 5 чорно-червоних із траурними стрічками. На Центральній площі Чернівців відбулися сутички зі силовими структурами. Внаслідок цього страйкарі перейшли на Радянську площу, де провели багатотисячну маніфестацію. Депутати ВР Леонід Сандуляк, обласної – Г. Галиць, В. Клим, міської – Голодюк, В. Кузьмін, В. Кондратенко, представник Львівської філії НРУ Горобець, мешканець Коломиї, член УРП Андрушко закликали до розпаду СРСР, силового знищення комуністичного ладу і суду над КПУ. Популярними були такі гасла: «Ганьба!», «Геть москалів!», «Геть окупантів!», «КПРС – на Чорнобильську АС!». У Садгірському р-ні Чернівців було зруйновано пам'ятник Леніну. Виконавця цієї акції В. Малика взяли під захист юристи – члени УРП²⁵⁰.

НРУ 30 червня організував всеукраїнське відзначення 500-річчя Запорізької Січі. Просування національних сил у напрямку Лівобережної України відбувалося трьома колонами: південною – з Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької обл., центральною – із Львівської обл., північною – із Волинської, Рівненської та Київської обл.²⁵¹. На могилі кошового отамана Івана Сірка представники Чернівецьчини вигукували лозунги «Геть комуністів із України!» та «Партократів до стінки!»²⁵².

Від 21 липня тривав республіканський краєзнавчий похід «Дзвін–90». 26 липня у Чернівцях та 30 селах Вижницького,

²⁴⁸ Там само. Спр. 284. Арк. 148.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само. Спр. 350. Арк. 62.

²⁵¹ Там само. Арк. 26.

²⁵² Там само. Спр. 284. Арк. 19.

Кіцманського, Заставнівського і Хотинського р-нів НРУ, УРП і СУМБ провели свято вшанування козацької слави. Відбулося понад 20 мітингів, де лунали заклики реабілітації Івана Мазепи, Симона Петлюри, Степана Бандери й розповсюджувався самвидав та національна символіка²⁵³. 22 листопада активісти НРУ й УРП здійснили пікетування приміщення обкому партії, наслідком чого стало блокування його роботи. Не добираючи висловів, пікетувальники пропонували обкомівцям добровільно вийти з будинку і ніколи не повертатися²⁵⁴.

Секретар обкому з ідеології Степан Турияниця 9 лютого 1990 р. доповідав першому секретареві Закарпатського обкому Михайлові Волощуку, що висунення кандидатів відбувається в атмосфері свободи дискусії та утвердження демократизму. На відміну від попередніх виборів, ефективніше проводиться масово-політична робота. Під контролем обкому працюють 123 інформаційні й агітаційні центри, 28 клубів виборців і 81 консультаційний пункт. Комуністичним кандидатам у депутати надається методична допомога всіх партійних активів. За словами доповідача, скрізь виявляється авангардизм відповідальних працівників обк-, міськ- та райкомів. Секретарі парткомів володіють ситуацією на підприємствах і не допустять висування екстремістських лідерів²⁵⁵.

Закарпатський обком 19 лютого розіслав усім компартійним структурам цеківські «Невідкладні заходи щодо стабілізації суспільно-політичної обстановки в області». Постанова зобов'язувала комуністів перенести організаторську роботу у трудові колективи, позаяк там були антикомуністичні вияви. Для їхньої локалізації планувалося створити оперативні групи із працівників партійних і господарських структур. У взаємодії зі силовиками треба було притягати до відповідальності комуністів, які виступали на боці демократичних сил і чинили порушення партійної дисципліни²⁵⁶.

Але РТК і керівники філій НРУ й ТУМ ВО «Електрон», «Конденсатор», «Тиса», Берегівського радіозаводу, Мукачівського заводу «Будіндустрія», Хустського комбінату, Тячівського заводу залізобетонних виробів мали іншу думку. Вони зривали обговорення комуністичних кандидатів, висовували представників

²⁵³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 42–44.

²⁵⁴ Там само. Арк. 78.

²⁵⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 88. Арк. 20–23.

²⁵⁶ Там само.

національних партій, вступали в дискусії з обкомівськими інспекторами, висловлювали недовіру директорам підприємств і секретарям парткомів²⁵⁷.

На заваді комуністичним намірам стала крайова організація НРУ, філії ТУМ, УГС, СНУМ, «Просвіти», товариства «Зелений світ» та «Гуцульщина». 23 грудня 1990 р. в Ужгороді пройшов Установчий з'їзд місцевого осередку товариства «Просвіта». Головою було обрано П. Федаку²⁵⁸. 21 січня 1990 р. прихильники НРУ провели мітинг, де пропагували ідею самостійної України. Зібрання було приурочено до 71-ї річниці «Собору русинів»²⁵⁹. 26 січня біля Ужгородського облвиконкому розгорнулася демонстрація, на якій лунали заклики до комуністів подати у відставку і звільнити приміщення²⁶⁰. 4 і 10 лютого в Ужгороді, Мукачєво, Хусті, Волівці національно-демократичні сили організували проведення мітингу і критикували обласне партійне начальство, вимагаючи його відставки²⁶¹. 24 лютого у Виноградіві пройшли акції громадської непокори під егідою НРУ і ТУМ. Тут переважали гасла «Геть партократів!» та «КПРС – на смітник історії!».

У виборах взяло участь 757 тис. осіб, або 91 % від загальної кількості закарпатського електорату²⁶². Депутатами ВР стали: викладач Ужгородського державного університету, голова обласної організації НРУ Віктор Бєдь, директор ВО «Закарпатліс» Іван Герц, директор Закарпатського науково-дослідного інституту агропромислового виробництва Василь Шепа, перший заступник начальника УВС Закарпатської обл. Дмитро Дорчинець, директор Закарпатського виробничо-торговельного взуттєвого об'єднання Ігор Єліашевич, голова колгоспу ім. Леніна Мукачівського р-ну Дмитро Кельман, директор Мукачівської експериментальної лижної фабрики Володимир Данчевський, начальник Виноградівської пересувної механізованої колони Андрій Поличко, директор ВО «Закарпатнерудпром» Іван Попович, заступник голови правління Спілки споживчих товариств УРСР Станіслав Бабенко. Партійну номенклатуру репрезентували перший секретар обкому Михайло Волощук,

²⁵⁷ Там само. Спр. 70. Арк. 16.

²⁵⁸ Там само. Арк. 18–20.

²⁵⁹ Там само. Спр. 88. Арк. 9.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. Спр. 6. Арк. 28.

²⁶² Там само. Спр. 88. Арк. 24.

перший секретар Рахівського райкому Іван Габор і перший секретар Іршавського райкому Іван Галас²⁶³.

До обласної ради потрапило 95 % комуністів: 3 секретарі обкому, 6 – райкомів, голова облвиконкому, 5 голів райвиконкомів. Її очолив перший секретар обкому Михайло Волощук. У міську раду ввійшов 71 % комуністів. Її керівником було обрано Еміла Ландовського. Депутатами районних рад стали 76 % членів КПРС. 10 із 15 районних рад очолили перші секретарі райкомів. Їх склад наповнили 24 секретарі міськ- та райкомів. Серед депутатів сільських і селищних рад комуністи налічували 25 %²⁶⁴. Але до кінця 1990 р. із партії вийшли 78 % депутатів обласної ради, 71 % – міської та 79 % – районних та сільських рад.

У Хусті 24–25 березня пройшла III Виїзна сесія великої ради НРУ. У роботі взяли участь представники НРУ, УГС, СНУМ, ТУМ усіх областей Західної України. На мітингу депутат обласної ради М. Джанда, дивлячись на герб СРСР, говорив: «Недалекий той час, коли ми скинемо цей символ колоніальної держави»²⁶⁵. 14 березня подібна маніфестація пройшла в Ужгороді. На 10-тисячному мітингу представники НРУ, УГС, ТУМ, СНУМ закликали не визнавати комуністичної більшості в радах і бойкотувати їхні антидемократичні рішення²⁶⁶. 31 березня голова виконкому Міжгірської селищної ради М. Касинець санкціонував проведення членами НРУ й УГС мітингу на підтримку проголошення державності Литви. У с. Розтоки Рахівського р-ну демонстранти вивісили жовто-блакитне знамено з надписом: «Хто зніме цей прапор – на його місці буде висіти сам!»²⁶⁷.

Голови РТК Рахова 22 квітня заборонили директорам підприємств фінансувати відзначення 120-ї річниці від дня народження Леніна. Квітневий мітинг національних сил Хуста засвідчував небувале наростання радикальних антикомуністичних настроїв серед громадськості регіону. Під час цієї акції непокори лунали вигуки: «Убий комуніста!», «Геть червоний терор!», «Геть бюро райкому!». Згодом невідомі вчинили наругу над пам'ятником Леніну, обливши його фарбою²⁶⁸.

²⁶³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 1. Арк. 20.

²⁶⁴ Там само. Спр. 69. Арк. 3–6.

²⁶⁵ Там само. Спр. 9. Арк. 7.

²⁶⁶ Там само. Спр. 88. Арк. 9.

²⁶⁷ Там само. Спр. 9. Арк. 13.

²⁶⁸ Там само. Арк. 23.

1 травня керівники підприємств Ужгорода та Мукачевого не підтримали ініціативу міськкому щодо проведення суботника²⁶⁹.

На кордоні з ЧССР 6 травня було зірвано спробу проведення комуністичного мітингу з нагоди 45-ї річниці звільнення Чехословаччини від нацистських військ. Зі словацького й українського боків відбулося блокування, яке унеможливило зустріч працівників Воловецького та Великоберезнянського райкомів із колегами зі Східнославацького крайового комітету КПЧ²⁷⁰. 20 травня у Міжгір'ї прихильники НРУ та СНУМ здійснили пікетування районного військкомату з метою припинити весняний призов молоді до збройних сил СРСР²⁷¹. Загалом, протягом 1990 р. у Закарпатській обл. пройшло понад 40 антикомуністичних акцій, які організували національні сили краю²⁷².

Отже, 15 травня 1990 р. запрацювала ВР УРСР XII скликання, яка згодом назвала себе ВРУ I скликання. 23 травня у порядку денний I сесії було внесено питання «Декларації про державний суверенітет України». Однак 4 червня головою ВР став перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко, який почав свідомо гальмувати процес суверенізації України. Так сталося, бо серед 450 депутатів 380 були комуністами. Проте до партійної номенклатури належала лише половина.

Одночасно до складу ВР потрапило 88 західноукраїнських депутатів, які становили 20 % депутатського корпусу. Від Львівської обл. туди ввійшло 25 осіб, від Тернопільської – 10, від Івано-Франківської – 13, від Волинської – 9, від Рівненської – 10, від Чернівецької – 8, від Закарпатської – 13. 8 червня депутати від Західної України об'єднали довкола себе 125 прихильників відновлення незалежності України і сформуваали меншість, яка отримала назву «Народна рада».

Основою були західноукраїнські депутати, що нараховували 64 % усіх парламентських представників Західної України. Від Львівської обл. до «Народної ради» ввійшли 25 осіб, від Тернопільської – 8, Івано-Франківської – 12, Волинської – 6, Рівненської – 3, Чернівецької – 0, Закарпатської – 2. Разом – 56 депутатів, або 45 % складу «Народної ради», керованої директором Львівського

²⁶⁹ Там само. Арк. 42.

²⁷⁰ Там само. Спр. 89. Арк. 21–24.

²⁷¹ Там само. Спр. 9. Арк. 49.

²⁷² Там само. Спр. 70. Арк. 9.

інституту теоретичної фізики Ігорем Юхновським. Суттєво наповнили «Народну раду» 38 демплатформівських націонал-комуністів та 17 київських і 10 харківських депутатів.

Партійна номенклатура 28 червня згуртувала 239 депутатів і проголосила більшість із назвою «За радянську суверенну Україну», відому як «Група 239». Її очолив завідувач аграрним відділом Київського обкому партії Олександр Мороз. Це об'єднання мало намір втримати УРСР у межах нової союзної угоди. Від червня до липня 1990 р. між «Групою 239» та «Народною радою» точилося запекле протистояння. Перша хотіла зберегти Україну у складі СРСР, а друга прагнула його розпаду і звільнення українських земель від російського панування. 19 липня під тиском «Народної ради» опір «Групи 239» було подолано та прийнято «Декларацію про державний суверенітет України». На цій основі 24 серпня 1991 р. ВР затвердила «Акт проголошення незалежності України» і розпочала розбудову державних інституцій країни.

Василь Чура